

52

महाभारत (स्वच्छ)

24/15

not selected

॥ ॐ नमो नारायणाय श्रीरामकृष्णस्तु प्रसन्न ॐ नमः सरस्वत्यै ॐ नमो गणेशाय नमः ॐ नमः
 शिवाय स्वयंप्रकाशतार्क्ष्यपिलब्धवेदान्तिसत्यदः मदादेवार्थमाचष्टे विष्णुनामसहस्रगं आचा-
 र्यैः यद्युपि ख्याप्तं च कुर्नमसहस्रगं कायवाकस्वांतसंस्पृष्टं पुनः कुर्वेत्तथाप्यहं तेनैव परमाणोऽहं
 पदार्थत्वं यथा समं व्याख्यातत्वं तथा श्रीमदाचार्येषु च मयापि कृभारतं कृतं व्याख्या कर्तुं किं तु
 रोः कृपां मूकं करोति वाचालं पंगुलं घयते गिरिम् स्त्रीस्तदा द्विजबंधनं त्रयीनश्रुतिगोचरः इति
 रत व्याख्यानं कृपयामुनिना कृतं इत्युक्ता सर्वसंवरणानां श्रोतव्योयं स्तवो भवेत् तदर्थं च ततो व्या-
 ख्याममसर्वोपकारिणी भाष्यबोधासमर्थानां जनानां हितं धार्ययं नोपेक्षः किंतु सत्कार्ये गुणे
 पिलघुना कृतः खलैस्तु खलनाकार्यं न हानिः नावतास्ति मे कस्तुरीयामरैः तत्कास्त्वं महत्त्वं किं
 घृति अनेकविधधर्माणोऽश्रवणेऽपि न तृप्तिभाक् पुधिष्टिरः शांतनवं यत्प्रच्छामतुष्टये पञ्चभी-
 मः परो भक्तः स त्रयमनुत्तरं देदौ तत्सर्वसो निराघंष्टे शौनकादीन् तृषीन् प्रति वेशं पायन इत्यादि अ-
 त्रवैशं पायनो जनमेजय उवाचेति प्रकरणात् अभ्यते जनमेजयस्यैव वैशं पायनं प्रति प्रहृत्वा वज्रमा-
 त एतेनोवाचेति सामान्यशब्दस्य लक्षणं जाजने जपो देशकवा को चारणरूपविशेषपरत्वेन त-
 त्जमेजयमित्यस्या ध्याहारः स्थितस्यैव पदस्य ह्यंतरमात्रकल्पनेनाद्यवात् तदंतरस्य प-
 दांतरस्य च कल्पने गौरवादिति केन विदुर्न परास्तं

म.भा.
दा.
१

वनसामादशब्दस्य विशेषपरत्वमात्रे लक्षणार्थं तु विशेषरूपेण बोधकत्वे यथाहुः शक्यादन्येन रूपे
न ते भवति लक्षणोति शक्यात् शक्यतावच्छेदकपरत्वात् शक्यतावच्छेदकातिरिक्त रूपेण बोधेन तल्लो
निकर्षः न हि घटमानयेत्तत्र घटपदस्य परत्वस्यैव पीतपदादिपरत्वेन लक्षणं किंतु पीतपरत्वादि
रेण बोधकत्वे इत्यादि ह्यस्ममेवेत्ये लममस्तु तत्र संगेनात्र संपाशत ह्यस्मात् हरयनं पतनं पतनं ततः
दृष्टं मे जयति किंतु शब्दतो यस्मात्तद्देशपापनः स्मृत इति पौराणिकानिर्वचनं वता वैशंपायनः शब्द
मुनेर्महाप्रभावत्वावगमात् जनं दृष्टं मे जयति कं पयतीति व्युत्पत्त्यनुरूपं जेर्दृष्टं निस्सृज्य कत्वादिमहा
प्रभा- चस्य जन्मे जयेय्यवगमाच्च प्रष्टुं प्रत्युत्तरदोतुत्वे योग्यता सूच्यते ततस्तस्याः शब्दतो दुःकारादितः

वैशंपायन उ० श्रुत्वा धर्मनिशेषेण पावनानि च सर्वशः पुधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत।

आदिर्दृष्टिस्तु स्वाधिकारप्रत्ययान्तत्वात् श्रुत्वेति श्रुतेः सामान्यस्यैव लक्षितान् समस्तानि पावनानि
धर्मस्वर्गादिफलकानि कर्मणि पावनानि प्रायश्चित्ते स्थापितानि पापक्षयकराणि च सर्वशः सर्वप्र
श्रुत्वा यथापरेतप्यनपुधिष्ठिरः पुधिसंग्रामे स्थिर इति व्युत्पत्त्या स्वकार्ये स्थिरो न तु चंचल इत्यवगम्य
तत्प्रत्युत्तरदनमतिरिक्तं योग्यमिति सूच्यते संसाराच्च सप्तम्या प्रलोकगविपुधिभ्यां स्थिर इति घटत्वं शांते
न वंशान्तनोः पुत्रं भाव्यमानेन तत्र तत्र प्रसिद्धः पितृभक्त्यतिशयः सूच्यते पुनरेव सर्वश्रुतधर्मप
येत्यादि विशिष्टमेव पुनरप्रथमे भेदे इत्यमरकोशे भेदशब्दस्य विशेषपरपरतयेव व्याख्यातमिदं
ख्यातत्वं तत्र प्रभिसंमुखं प्रनेन शिष्य इति सूच्यते अभ्यासत एष्टवान् १

पुधिष्टिरु० किंचेति पुनरुक्तिस्तु पुराणेति हास्यमिति मनुस्यत्य उवाचेत्यस्यैव एष्टवानित्यर्थः किमेकं
 नित्यादिप्रवृत्तप्रश्नाः लोके लोकनहेतुभूतसमस्तविद्यास्थाने मुख्यमेकं मुख्यान्वकेवला इत्य
 मरः देवतमुपास्य किं मुख्यत्वं च सर्वा राध्यत्वसुखाराध्या विशिष्टफलदातृत्वादिभिः (द्वितीयं प्रश्नमा
 हा किंचेति वाशब्दः प्रश्नसमुच्चये परायणं ईयते प्राप्यते इत्ययनेन बाहुलकात् कर्मातिमुद परमुत्तमं
 प्राप्य एकं मुख्यं किं ऐहिकफलादि प्राप्नुमि कफलं वहानं इत्वं बहुलकालस्यापित्वादिना परंततः

पुधिष्टिरु० किमेकं देवतं लोके किं वाप्येकं परायणं स्तुवंतः कं कमर्चतः प्राप्नुयुर्मनवाः शुभं २

मुख्यतैस्वप्रकाशे नित्यानंदरूपत्वेन तृतीयचतुर्थप्रश्ना बाहकस्तुवंत इति मानवा इत्याधिकार्युपल
 सणं मनुष्याधिकारं हि शास्त्रमिति मानवा इत्युक्तं कस्यस्तुत्या हेतुभूतयाधिकारिणः शुभं मे हि वमा
 मुष्मि कं च प्राप्नुयुरेवं कस्यार्चनेन हेतुने भूतेनेति प्रश्नः चतुर्थः स्तुवंत रर्चत इत्युभयत्रापि लक्षणहेतु
 क्रियाया इति सूत्रोक्ते हेतुत्वबोधकस्य तृतीयस्य दर्शनात् २ २ २ २ २

सं. ४
२

धिवत्

पंचमप्रश्नमाह कोधर्मरतिस्पर्धयः परमत्वं हिंसाहिततत्त्वमुमुक्षु किंचन सेव्यत्वादिना घट्टं प्रश्नमाह किं जयन्निति किं जय
जयपरिपाटी शास्त्रानुसंधेयजपशब्दप्रतिपाद्यतादृशगुणश्रयतपानुसंधधानं जंतुजीवोधिकारी जंतुशब्देन जय
मात्रवाचिनानयत्त विधनवतोवलवतो विद्यावत एवाधि कारोपितुश्रुतादृशस्यापि जपे सति सूच्यते अत्रापि श
तप्रत्ययो हेतौ किं संबंधिगुणप्रतिपादकशब्दनुसंधानरूपजपेन हेतुभूतेन जन्मसंसारबंधनाजन्मपदस्य त्वोरप्यु

कोधर्मः सर्वधर्माणामवतः परमोमतः किं जपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ३

यल्लक्षकं यद्वा संसरति पुनरुत्पद्यते नेन जातस्य हि द्व्युको मृत्युध्रुवं जन्ममृतस्य चेत्युक्तरीत्या संसारो मृ
तुरस्मिन्पक्षेन बंधनपदस्य पौनरुक्त्यशंकापि जन्ममृत्यु एवं बंधनमात्मनः सच्चिदानंदताविरोधिततो
मुच्यते मुक्तिं प्राप्नोतीति यावत् जन्मपदस्य मृत्यु पक्षे क्वे तु जन्ममृत्युरेव संसारस्तस्य हेतुत्वात् बंध
नरूपत्वे मुक्तिरिति बोध्यं ३ ३ ३ ३

भीष्म इति अत्र विद्वत्वाभक्तिर्योगं तु भीष्मस्य पुरुषर्षभः सहस्रोत्थापसंहृष्टोपानमेवान्वययतेति राजधर्मोक्तः श्रीक
 सा कर्षणदमनशालाभक्तिपेगोभीष्मपदेन सच्यते जगत्प्रभुमिति पद्यपि प्रश्नक्रमेणोत्तरमुचितं तथापि उपस्थितत्वा
 त्वष्टप्रश्नस्येवाहादुत्तरमुच्यते जगतां सर्वेषां प्रभु भीष्मरं देवानां लोकोत्तरतत्कीडाशालिनामिश्रानामपि देवं पूज्यं
 यद्वा दिव्युधातोस्तुत्यर्थो देवशब्दोत्पत्तेर्दिव्यं स्तुवंतीति देवास्तेषां देवं सोतारं वा दतो हि संवदेतमानिनोमानयोत्तरेति
 राजधर्मोक्तेः येषां मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं इति श्रीभगवद्गीतोक्तेः श्रानंतं नाशरहितं पुरुषोत्तमं इत्युपाति
 भक्तानां कामान्सीदति अत्र साधयति च भक्तविरोधिन इति पुरुषः पूरणात् दत्ता चैव ततोऽप्रसे पुरुषोत्तमं
 तदुद्योगपर्वणि संजयोक्तेः सचासावुत्तमश्च तं यस्मात्सरमतीतो ह्यमदरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रपि

भीष्म उ० जगत्प्रभुं देवदेवमनंतं पुरुषोत्तमः स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोऽस्थितः ४

त पुरुषोत्तम इति भगवद्गीतोक्तं पुरुषोधिकारी सततो निरंतरं पुक्तः सन्नामसहस्रेण स्तुवन्पुरुषोत्तमोत्तमं जग
 त्ता कनामसहस्ररूपशब्दनुसंधानं कुर्वन्सर्वदुःखातिगोभवेदित्यन्वयः गुणत्वापकशब्दनुसंधानमात्ररूप एव
 हि जपो न तु तादृशशब्दसंकीर्तनपर्यंतस्तस्य चोपां सुमानसेति त्रैवि संभवात् अत्र नामसहस्रेण इत्युक्तेः अत्र नाम
 निधननित्यत्रानुक्तश्चैतस्य षष्टप्रश्नोत्तरता अनादिनिधनं इत्यस्य च तृतीयप्रश्नोत्तरता बोध्या अत्र शब्दो हि के जपान्ते
 स्योत्तरेण अत्र भावं न चोत्तरे जपशब्दोक्तिः अत उपस्थिति विशेषाच्चैतस्यैव षष्टप्रश्नोत्तरता पुक्तं तत्रान्वयं पुराणपुक्तः
 सर्वोपि स्तवो जपः स्यादिति शंखचंशास्त्रोक्तं जपपरिपाटीशालिनः शब्दनुसंधानस्य जपत्वादत्तादृशस्य स्तवरूप
 त्वात्किंच शब्दप्रधानं जपोऽर्थप्राधान्यं स्तव इति भेदादत्रानेकविन्नवपापाससाधारजस्रपाः स्वमेवादिभिर
 लभ्यस्य मोक्षस्य कथमुक्तं शब्दनुसंधानमात्ररूपेण नामसहस्रजपेन लाभ इत्याशंकायां जगत्प्रभुं

म.भा.
द.ध.
३

त

त्या

इदं दत्तादिना विषयविशेष उक्तो भगवद्रूपस्तथा च विषयमाहात्म्या दत्तापाससाध्येनापि कर्मणा फलविशेषत्वा
मउत्तिन एवेत्पुक्तमत एव स्कंदेनारदं प्रतिब्रूय वा कोऽप्येनैकेन देवर्षेणामसहस्रकस्य पठितेन फलप्रोक्तं
नैकं तु शतैरपि तत्रैव श्रीरुसार्जुनसंवादे स्तवं नाम सहस्रं ख्यं येन जानंति वै कलौ भ्रमं तितेनराः लोके सर्वधर्म
वाहिः कृताश्रुत्वा नाम सहस्रं तु नान्यो धर्मोऽस्ति कश्चनः कलौ प्राप्ते गुडा केशसंत्यमेतन्मयोदितं पत्रे दाने
तपोभिश्च स्तवे प्रातिर्न मे मुने संतुष्टिस्तु न चान्येन विना नाम सहस्रकं किंच पश्यैकैकनाम व्याहारे पिसकृद
पियेन केनचिद्वा दृशेन ता दृशेन पस्यां कस्यां चिदवस्थायां पत्रकचित् पथा कथंचित्कृतो तत्कृष्टं फलं ददाति किं
मुनिस्तस्य नाम सहस्रजय इति तथा च पुराणे च सकृदुच्चरितं येन हरिरित्युद्धयं वक्ष्यपरिकरं जमोदना
भमनं प्रति श्वदः पुष्कसको वापि मुच्ये रम्यस्य कीर्तनात् ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः स्त्रियः शूद्रास्तु जादयः प
त्रतत्रानुकुर्वतो विष्णोर्नामानुकीर्तनं सर्वपापविनिर्मुक्तोऽस्तेऽपि यांति सनातनं प्रपदि कृतनिर्वेशो जन्मको
ट्यहसं भपि यद्वा जहृरविवशो नाम स्रस्त्यपनं हरेः प्रपमजामैतः स्तेनं सुरापो मित्रघ्नो ब्रह्महा गुरुतल्प
गः स्वराजपितृगोहंता ये वा पातकिर्गोपरे सर्वेषामप्यघवता मिदमेव मुनिध्रुवं नाम व्याहरणं विष्णोर्गतं
स्तद्विषयानपि विष्णुधर्मे चक्रा पुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् नाशो च कीर्तने तस्य स्यात्पवित्रक
शेषतः स्कंदे न देशकालावस्थान्मप्युद्धादि कमपेक्षते किंतु स्वतंत्रमेवैतन्नाम कामितकामदं न दे
नि शनियमस्तस्मिन् काले यमस्तथा नो छिद्यते निषेधश्च न हरेर्नास्ति तु व्यक्तं विष्णुध
र्मोत्तरे नामानि सर्वाणि जिनार्दनस्य कालश्च सर्वः पुरुषप्रवीरः तस्मादासवर्ग
तस्य नामग्राह्यं पथेष्टं वरदस्य राजन ॥ ॥ ॥

तद्वा ॥ श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे तद्वाग्विसर्गे जनतां विष्णुवोपासि सति लोकमवद्ववत्पि नामान्यनंतस्य पक्षां किं
 तन्नियत् शृण्वन्ति गणयन्ति गणन्ति साधवश्चि ॥ अत्रापि नाममहात्म्ये प्रतिपादकानि वाक्यानि सहस्रशः सन्ति तत्र
 कानि विविक्ष्यन्ते ब्रह्मपुराणे ॥ अनन्याचितः शुद्धो वायः सदा कीर्तयेद्धारि सोऽपि दोषक्षया मुक्तिं लभेत् चेदि
 पतिर्यथा यमपुराणे संसारसर्पसंदष्टनष्टचेष्टे कमेयजं कस्मेति वै सवं मंत्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥ य
 त्र कुत्र स्थितो वापि कस्मेति परिकीर्तनात् सर्वपापविशुद्धात्मा स गच्छेत्परमां गतिं सर्वधर्मैर्जिता विष्णो
 नाममात्रैकजन्यकाः सुखेन पांगतिं पाति न तां सर्वपि धार्मिकाः विष्णुपुराणे विष्णुसंस्मरणदेव
 समस्तल्लेशसंदयः भयं भयानमपहरिणि स्थिते मनस्येनं ते मायिकुत्र तिष्ठति यस्मिन् स्मृतै जन्म ज
 येद्रवानि भयानि सर्वा एव पृहंति तात शिवपुराणेऽपि कृष्ण नाम सदा जेयं रामनामेति च महादेव
 महादेव महादेवेति पोभवदेत् एकेनैव भवेन्मुक्तिर्द्वाभ्यां शंभुः कृष्णो भवेत् श्रीभागवते श्रुतिविद्व
 माना नामिच्छताम कुतो भयं योगिनां नृपनिर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनं कलेर्दोषनिधेरजन्मस्ति ह्येको
 महान्गुणः कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परं व्रजेत् मात्स्ये परदाररतो वापि परापकृतिकारकः स
 शुद्धमुक्तिमाप्नोति कृष्णनामानुकीर्तनात् गारुडे पदीष्टसि परं ज्ञानं ज्ञानाच्च परमं पदं तदा हरे
 ण महता कुर्याद्विदकीर्तनं ॥ प्रादित्यपुराणे हरेः संकीर्तनं पुण्यं महामहापातकनाशनं सर्वकाम
 प्रदं लोके ह्ययवर्गफलप्रदमित्यादि ॥ प्रलंबवदुना प्रकृतस्तोत्रकव्याख्यानमेवानुसरामः ॥ ४१ ॥ ४१ ॥

११५
४

चतुर्थप्रश्नः स्योतस्मादतमेवेति तमेव पूर्वोक्तं पुरुषं पूर्णं भक्तासापरानुरिक्तेरीश्वर इत्युक्तं
नान्यथा प्रवर्चयेत् वाद्यार्चनेन पूजयन् ध्यायन् आभ्यंतरार्चनेन पूजयन् अथवा विनाशरहितमिति तत्पदार्थस्यैव
विशेषणं प्रवर्चनं क्रियाया वा प्रार्थनाया पगमो व्यपगत्य मरोक्तेरव्ययं व्ययरहितमप्यर्चयन् फलभाजिति व्याख्येयं
जलेनापि जगन्नाथः पूजितः लेशाद्गृहीतः परितोषं वृजत्याशु तृषार्त्तं सलिलैर्षयेति नारदीयैः स्तुवन्नम
स्यन्निति पूजांगभूतस्तुतिर्नमस्कारौ कुर्वन्तस्ते चैतुर्गभूतावपि स्तुतिर्नमस्कारौ नान्यविषयादिति
कथयति स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि स्तुत्वा प्रसीदन् भगवन्निति वंदे तद्वदित्यर्चनांगभू

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्तापुरुषमव्ययं ध्यायन् स्तुवन्नमस्यंश्च पूजमानस्तमेव च ५
प्रनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरं लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ६

ति तस्तुतिर्नमस्कारयोरेकदेश उक्तेः नित्यमैकक्रियाविशेषणमेव कस्मैकमलपत्राक्षं नार्चयित्वा नित्येनराः
वन्मूर्तस्तुतेरेयामसंभाष्या कदाचनेति सभापर्वणि नारदीयैः ईदृशो यजमानः पूजकः सर्वदुःखातिगो भवे
दिति संबंधः तृतीयप्रश्नोत्तरमाह प्रनादीति जन्ममरणभ्यां षडपि भावविकाराद्युपलक्ष्यतया जायते अप्र
वर्धते विपरिणमते प्रपद्यते विनश्यतीति पलायनविकाररहितं विष्णुं व्यापनशीलं सर्वलोकान्गम
हेश्वरं ब्रह्मादिभ्योऽधिकः लोकं दृश्यवर्गस्वरूपबोधेनाध्यक्ष्यति प्रत्यक्षीकरोतीति लोकाध्यक्षः तं स्तुवन्न
निरंतरं सर्वदुःखार्थं ध्यामि कादीनि प्रतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगो भवेदिति जया नमस्तवा नां साध

स्तुत्यं विशिनाष्टिवृत्तलो वेदायतपसे चतुर्मखाय च हितं वृत्तलं सर्वेषां साधारणं धर्मसर्वान्धर्मान्वा जानातीति सर्वधर्मसंस्तोकां नो भक्तजनानां प्रह्लादादीनां कीर्तिवर्धयतीति वृत्तलं लोकैर्नाम्यते याच्यते लोकनां कीर्तिवर्धयतीति वृत्तलं व्यापकं भूतं परमार्थसत्यं सर्वेषां भूतानां भुवस्य संसारस्य उद्भवहेतुभूतं ७ पंचमप्रश्नस्योत्तरं साहस्यमस्ति स्तवैर्गुणसंकीर्तनैर्लक्षणैश्च तपत एष धर्मः सर्वधर्माणामधिकतमो धर्म इति संबंधः जप्येनैव तु संसिद्धोद्धारलो नात्र संशयः कुर्यादप्यत्र वा कुर्यात्तैत्रो वास्तुल उच्यते इति मनुवचनं जपस्तु सर्वधर्मैर्भक्त्यर्थं उच्यते अहिंसाया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तत इति व्यासवचनं च पुरुषांतरद्रव्यदेशकालनिर्दिष्टं वेत्त

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मसंलोकानां कार्तिवर्धनं लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवं ७
एष मे सर्वधर्माणामधर्मोधिकतमो मतः पद्मत्वापुंड्रैकाक्षं स वै रर्च्यते नरः सदा ८
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणं ९ पवि
त्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलं दैवतं देवतानां च भूतानां यो व्ययः पिता १०

त्वंवाधिको कथं ८ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह पः परमं तेजः पः परमं तपः इत्यादितस्य विष्णोर्नामसहस्रं
मेष्ट एव तिसंबंधपरमं प्रकष्टं महत्त्वं हतं तेजश्चेतन्यत्तद्वत्त्वं सर्ववभासकं तप इति श्रुतिमित्यर्थः तपते द
ष्ट्यर्थे इति धात्वनुस्मारात् अनवच्छिन्नैश्वर्य इत्यर्थः परमं सत्यादित्तद्वत्त्वं महत् महनायं ब्रह्म परमं प्रकष्टं
परायणं पुनरावृत्तिशंकारहितं एतदनुवादवलेनैव किंवाप्येकं परायणमिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमु
क्तं भवति ९ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह पवित्राणामिति अत्राप्यनुवादवलेन किमेकं देवतमिति प्रश्न
स्योत्तरमुक्तं भूतानामव्ययो विनाशरहितः । पितेति प्रसिद्धपितृवैलक्षण्यमुक्तं १०

दा. ध.

यतः सर्वाणि भूतानि भवंति यस्मिंश्च प्रलयं यांतीति जन्मप्रलययोर्कृत्या तत्र मध्ये स्थिति रप्पुपलक्ष्यते वृत्तलक्षकं
यतो वा दूमानि भूतानि जायंतः येन जातानि जीवंति यत्प्रयं प्रभिसंवि सन्तीत्यादि श्रुत्यनुसारात् ११ वेमतः पापभया
पहमिति उत्तं चत्कांदे कर्वन्पापसहस्राणि भुंजानोऽपि यतस्ततः पठन्नामसहस्रं तु दुर्गतिं न स पश्यति उ
त्पायकाले यो नित्यं शुचिस्तद्भुतमानसः नाम्नां सहस्रं वाधीते मुक्तिस्तस्य करे स्थितेति न च नामसहस्रमि
तिकथं विस्वादिनाम्नामादृतत्वात् संख्यायाश्च पृथक् निवेशित्वादिति चेत् अर्थभेदाच्च ब्रह्मेद इत्याश्च
यत्नेन दोषाभावात् दर्शयिष्यते चार्थभेदस्तत्र तत्र १२ नामसहस्रमित्युक्तनाम्ना विशेषमाह यानीति

यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये ११
यस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते विस्मोर्नामसहस्रं मेष्टुण्पापभयापहं १२
याति नामानि गोणानि विख्यातानि महात्मनः रुषिभिः परिगीतानि तानि ब्रह्माभूतये १३

गुणशब्दे जन्म कर्मणो र्पुपलक्षणः तथा च गुणजन्म कर्मणि निमित्तानीति लभ्यते किंच गोणानि गोणा
नि गोणावृत्त्या प्रयुक्तानि ब्रह्म तच्च स्फुटी भविष्यति तत्र तत्र तादृशान्यपि सहस्राधिका नीत्यतः प्राह दि
व्यातानि विशेषेण प्रसिद्धानि तादृशान्यपि सहस्राधिका नीति प्रज्ञाह रुषिभिर्मन्त्रैः मन्त्रै
भिर्वा प्रणीतानि भूतये पुरुषार्थे चतुष्टयलाभाय १३ १३ १३

प्रधमाध्यानुसारेणामार्थः स्पष्टमुच्यते प्रकृतिप्रत्ययापुत्तानाम्नास्तु विविक्ष्यते विशतिस्वकारणमिति वि
 श्वंतस्य च कारणमिन्नेत्वात्कारणमपि विश्वशब्देनोच्यते यद्यप्यस्य कस्तु वाचित्वे सर्वनामकार्यपतिश्च
 तुर्ध्यतादौ तथापि पानिनामा नास्तु त्प्रा नामत्वान्न दोषः अतएव विश्वेश्वराय विश्वाय गोविंदाय नमः इति गो
 बालतापिन्यां यदि तु तत्तत्स्वरात्तदेवानुप्राविशदिति श्रुत्यनुसारिणं विसतिस्व कार्यकारणत्वेनानुगृह
 ति व्याख्यायते तदान सर्वनामत्वं शंकापि यत्राप्यभि संविशंतीति श्रुत्यनुसारादिशतियस्मिन् वाः स
 हारकाले इति विश्वमिति व्याख्याने तु कर्मदोषाप्रत्ययः । किं वा हलकात्वं लभ्येत स चान्यथा तिकाले
 श्रुतिपुराणादौ तादृशैर्वचने वा सति युक्त इति सुधीभिराकलनीयं विश्वप्रवेशने इत्यस्मात् अत्राप्रुदि
 लटिकणखटिविशिभ्यः कन्तितिकर्तरि कृन् कार्यपरत्वेन पुंसकत्वं संगतमेव कारणपरत्वे तु कि
 (ॐ विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यमवत्प्रभुः भूतकद्रुतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः २४

मेकं देवतमित्यभिहितं देवतां विशेषमादाय संगमनायं सर्वाणि च नामानि यो गिर्वा निगुणवृत्तानि यानि ना
 मानि गौणानि तु क्तेरेवमग्रे पि नाम्नां स्त्रालिङ्गत्वे देवता विशेष्या देवतमित्यादिः अनेन देवतायाः अप्युक्तप्रा
 पत्वात् देवतशब्दस्य स्वाधिकतलप्रत्ययान्त्वात् यिकाणाप्रत्ययेन स्त्रीसाधितत्वात्पुंलिंगत्वे विशेषो
 र्नामसहस्रमे इत्युक्तानि स्मविशेष्यः न पुंसकत्वे तु देवतमेव किमेकमित्यादि नोक्तं यतः द्विष्वशब्देन व्याख्या
 तं किं तदित्यपेक्षायामाह विष्णुरिति भाष्ये प्रथममिप्रायः तमुस्तोतारः पूर्वयथा बिदरुतस्य गर्भजं वा
 पि परततः प्रस्यजाने तो नाम विद्धि वक्तं नमस्तु विष्णुसुमतिं भजामह इष्टं वा विष्णुपदवत्या विष्णोर्नामका
 र्त्तनं सम्पत्तान् प्राप्ते निहितमतः किमेकं देवतमित्यत्र विष्णुविष्णुरेवोक्त इति रूपाय सुतं सुसिद्ध्यर्थं ज
 गत्कारणं हे जनाः स्तोतारः स्तुजन्तो दुर्ध्वं व्ययेन लुट् समानं येति विस्वमतिपरिणामावधीत्यर्थः किं भू

सवनिर्दुतत्वात् तत्तु जेतशं कार्याः यथा विदग्गण

मं
६
दा.ध

घं

६

तं जगत्कारणं कृतस्य गर्भः वेदांतप्रतिपाद्यं स्तुतेः फलमाह जनुषां पियर्ततेति जन्मस्य तं जन्मसमान्या फलमिति भावः स्तु
त्यसंभवे जातः सर्वमस्य परमात्मनो नाम वित्नामापि विवक्तं न च दत्त एवं परानुयदिश्य श्रुतयः स्वयमूचुः एते भूतं तु मा व
चायं तु ते महः प्रकाशात्मकं शमंति शब्दज्ञानात्मकं स्वरूपं हे विष्णो भा नाम हे से वा महेशति वे वेष्टि व्याप्नोती विष्णु
विष्णु व्याप्नोति होत्यादिः दाभाभ्यां नुरिति अधिकारे विव किंचेति नुप्रत्ययः यस्मादिष्टमिदं सर्वं जातं तस्य महा
त्मनः तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनादिति विष्णुपुराणे कवि वेचने तु बाहुलकानुबोध्यः प्रकारश्च व
वषट् कियते स्मिन्निति वषट्कारो यज्ञः यत्तु यत्तौ वै विष्णुरिति श्रुतेः १ स्वाहा देव हविर्दाने श्रोष्वौषट् व
षट् स्वधेतुक्तेः षट् हविर्दानं करोतीति वा तथोक्तं कर्मण्यण जुहूतं वा वित्तानेभ्यः न्यजनं पंचमिर्मदेरित्युक्तेः न
तानां जातानां भव्यानां जनिष्यमासानां भवजाता यमानानां च प्रभुरीश्वरः भूतभव्यभवः कालत्रये श्वर्यवान्
इत्यर्थः भू सतापामित्येस्मात्गत्यर्था कर्मकक्षिणशी उः स्यात्सर्वसजनरुहजार्पतिभ्यश्चेति सूत्रेण पः कः सकर्तार
भावकर्मणोऽप्यर्थकेन भूते कर्तारित्युक्तः किंतीतीरक्षिषेधः भव्यजेयप्रवचनीयोपस्थाती यजन्त्याह व्यापात्य वि
तिसूत्रेण भव्यादयः कृत्यप्रत्ययांतां कर्तारिति पात्यंते कर्तारित्यधिकारात्कृत्यानां च भविष्यदर्थकस्वभावत्वाद्व्यशब्
न जनिष्यमाणलाभः भवदिति वर्तमानलडादेशाशत् प्रत्ययातं प्रभुरित्येव विप्रसंभ्यो ह्यसंज्ञायामिति तत्तदु
क्तयोगषष्टीसमासः नलोकाव्ययेन तत्र प्रत्ययग्रहणोपि सानुकबंधकत्वात्तास्यग्रहणमिति षष्ठीनिषेधो नराज्ञा
कृतोष्ठे दन इत्यस्माद्वा क्विप्चेति सूत्रेण क्विप् प्राये ह्रस्वस्य पितीति नु कभूतां न्याप्यमेव दूतोति तथा भूतं यज्ञा
दोपि शाचादौ न्याये सत्योपमानृपोरिति विश्वः यो दैन कामान्नेभ्यो न्नेद्विधान्नार्थः कारणत न्याप्यं समनुव
र्तत स्थिरबुद्धिरलोलुप इत्युद्योगपर्वगतपुरमाता परवचगादिति नुभक्ताः ॥५५५॥

धा

जं

ध

सत्त्वगुणमधिष्ठाय भूतानि विभक्तैः धारयति पोषयति वा भूतमनुभूजधरणापोषणयोः किं भवसत्तात्मकं भू-
धातोर्भुविराजभूतानामात्मा अन्तर्यामी भूतात्मा एष तः प्रात्मा अन्तर्याम्यः इति श्रुतेः यदा प्रोक्तियदा दत्तेयञ्चातिविषया
तिद पञ्चास्यसंततोभावस्तस्मादाद्येति जीयत इत्यात्मशब्दनिर्वचनं अत्रार्थत्रये प्रामिश्रशब्दस्य एवोदिरादिस्त्वं कल्पा-
यंचतुर्थे तसातभ्यां भनिन् भनिण् इति भनिन् साधोतकर्मणि इति धातुस्तस्मात् भनिन् प्रत्यये सति स्तूपं भूतेषु भूते
ष्वत्मा विन्नमस्य भूतात्मा भीष्मादिभक्तानयक्रम्यततोमेतद्रतं मन इति महाभारतोक्तेः भूतानि भावयति उच्यते इति
भूतभावनः लिङ्त्वाद् धातोर्नद्यादित्यात्सुः भूतानां भावना कथामपमारस्थितः कथमाद्येतः कथमात्तयेतः
कथंचालभ्यतः कथमस्मान् कंपेत कथमस्मान्यशेत कथमाभाषेत तथा वास्वा कुपनिपत्यादि रूपाय च स भूतभा-
वनः तत्रानु कंपां प्रसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं विपाकं हृद्यं वयुर्विदधन् नमरेव जीवतपो भक्तिपदेशदायभाषि-
ति दशम श्रौतस्मपरवृत्तवचनादिति भक्ताः १४ एष तेन जृषवनेक्तः परतः शुद्धात्मा भूतात्मा केवलो निर्गुणश्चेति श्रु-
तेः परमः कार्यकारणविलक्षणः साक्षात्मा च परमात्मा एतात्मा केवलो हि निर्गुणश्चेति श्रुतेः परमो नित्य शुद्ध बुद्धिः क-
स्वभाव इत्यर्थः मुक्तानां परमा प्रकृष्टा गतिः जंतव्या देवता मुक्ता कालेन परमाणो नां परमा गतिः पुनरावृत्तसंभवान्-
दतस्य मा मुपेत्य तु कीर्तय पुनर्जन्मेन विद्यते इति भगवद्वचनं मुच्यते मोक्ष एतः प्रियं तीति पालन एरण्योः पला-
दित्वा द्बुद्धत्वात् वा गुणेन परेण वाधात् माति सर्वत्र सर्वा भिलक्षणीयत्वादिति मा अत्र येष्वपि दृश्यते द्विविधौ अपि
शब्दस्य सर्वोपाधि व्यभिचारार्थत्वेन धात्वन्तरादप्युपपदाभावेऽपि दुः परमायस्याः परमेति बहुव्रीहिः गतिरित्यत्र कर्त्तु-
स्त्रियां क्तिन् अत्र चतुर्थ्यतानामनिर्देशमुक्तानां परमाये गतये इति भवति नूतुमुक्तानां परमागतय इति विधौ दि-
क्तिने देन देवता निर्देशनिगदेषु तथैव कथनस्यापि पावकमावहेत्यादौ सिद्धेति तत्वात् अधियमानो व्ययोना

म. भा.

वि

जो

रा. ध.

तु

शोऽस्याव्ययः विपूर्वादिणगतौ इत्यस्माद्वावेपरविव्ययशब्दं निष्पत्यै न भोऽस्त्यर्थानां वाच्योत्तरपदलोपशतिवहुव्रीहावु
 त्तरपदलोपः पुरुषभूरिषुशैरेषु सारतीति पुरुषसर्वकर्मफलानि सुनोति ददातीति चायुरुषाणि भुवनानि स्थ
 तिसंहारसमये नाशयति वा पुरुषः षडलविशरणगत्य वसादनेषु षण्णदानेषु प्रेतकर्मणि एषामन्यतमा उ
 सर्वत्र सत्त्वं वाहल्लोकात्सुषामादित्वा घानेव द्वारं पुरं पुन्यमेतैर्भावैः समनितं व्याप्पशते महात्मा यतस्मान्पुरुष
 उच्यते इति महाभारते सर्वकर्मफलदातृत्वं सर्वसंहारकत्वेव भगवति प्रसिद्धमेव पूर्वमेवाहमिह समिति तत्तु
 रुषस्य पुरुषात्प्रमितिः श्रुत्यनुसारेत्वे एषो दरादित्वं बोध्यं पुरः प्रगमन इत्यस्मात्पुरः कुषन्नेत्पुण्णदिसत्रेण
 कुशान्तेनैस्य पुरुषशब्दस्यार्थः श्रुतावुक्त इति वा बोध्यं साक्षादव्यवधानेन सर्वस्य द्रष्टा साक्षात् द्रष्टारि संज्ञा

ॐ शतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमागतिः अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञो ह्यर एव च १५

यामिति सत्रेण इति अव्ययानां न मात्रेऽटिलोपः परमात्मसंज्ञायामेव संज्ञायामित्यस्य स्वारसिकत्वं व्यवहारसाक्षित्वं तु गोण
 साक्षिशब्दप्रयोगः क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि इष्टा द्वेष इत्याद्युक्तत्वादेतत् क्षेत्रज्ञमासेन सवि
 कारमुदाहृतं एतद्यो वेतितं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्धिद इति च भगवदुक्तेः क्षीते धान्यमत्र क्षतिवासगत्योः तत्र ते मनुष्य
 पदेऽप्राप्ते नुपसर्गक इति प्रत्यये रूपस एव न क्षरतीत्यक्षरः एव कारात् क्षेत्रज्ञात्परयो रभेदः परमार्थः तत्त्वं मया
 दिश्रुतेः च कारात् व्यावहारिको भेदः प्रसिद्धे रममाणत्वादिति भाष्ये क्षरसंचलने प्रकृजसमासः प्रश्नोत्तेर्वा
 संसृतिमहाभाष्योक्तेरप्यप्राविप्यस्मादशोः सर इति सरप्रत्यये व्यापक इत्यर्थो वा १५

शिव

ज्ञानेन्द्रियाणिसंयम्यसर्वाणि मनसा सह एकत्वभावायोगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरित्युक्तयोगप्राप्यत्वात्तयोगः पुनसमाधौ च
 ज्ञानचक्रैरितिकुल्वंतुक्तयोगविदितिलभतइति योगविदः तेषां नेता निर्वाहकः योगक्षेमवहनादिनौते योगविदनेता
 विदज्ञाने इत्यस्मात्तत्कृपणी च प्रापणत् जगणौ अत्र चतुर्थ्यंतयोगः विदनेत्र इति भवति प्रधानं प्रकृतिमायापुरुषो
 जीवस्तपोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः प्रपूर्वतु उधाब्धोधिकरणे करणधिकरणयोश्चेति ल्युट्पुरुषः साधितः इत्ये
 श्वर्यैर्स्पर्शभासपिसकशोचरचनरसिंहयो रिववपुर्नरसिंहवपुः हस्तादिः नरजातिनरः नूनये अत्र च सिद्धो सिद्ध
 सिद्धेः संज्ञाया हवमो कश्चेति सूत्रेण कप्रत्ययकारादेशानुमो उणदिषु अवयवार्थानुगमस्य प्रापशोभावादवयवा
 र्थाभावेपिनस्ततिरन्येतु सिंहवर्णविपर्ययदित्यनुसारेण हि नस्ति सिंह इति हिंससा यो मवृण्यते कर्मणा चपुः

योगो योगविदनेता प्रधानपुरुषेश्वरः नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः १६

उच्यते वीजसंताने जने हसियभिकारः अतिगदवपि यजितनिधनिभ्यो निदिति उचिः नरसिंहवपुरिति भक्ताः श्रीरस्यास्तिमितं श्री
 मान्दित्ययोगे मतुपश्रीयते सर्वैः श्रीक्षिप्रचिप्रकोयतस्तुकस्युजस्त्रीणां दीर्घसंप्रसारणं चेति क्षिप्रिदीर्घः प्रशस्ताः केशा सं
 त्यः स्य केशवः केशाद्वो मतरस्यामिति वः क्लिश्यते केय जे सर्वे श्रीशतंधेः क्लिष्टोरनूलो लोपश्चो न्यन पस्यात्वये षडुष्टात्ता
 हतः वेत्ताते नानंदनः तस्मात्केशवनाम्ना लं लोके गोपो भविष्यसीति विसृष्टा एतु सारेण तुष्टो दरादित्वं पुरुषोत्तमः यस्मा
 क्षिरमतीतो ह मक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः भाषेतु पुरुषाणां मुत्तम इत्युक्तं तदर्थं काभिप्रा
 येण नत्वविस्मासः न निर्धारण इति षष्ठी समासप्रतिषेधात् न च सव्यर्थरूपा विशेषादिति वाच्ये षष्ठी समासेऽप्रतोदात्त
 त्विसप्रमा समासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरमिति विशेषात् उत्ताम्यातीत्युत्तम तमुत्तमानौ १६

म. भा. १० स्मिन् सर्वः प्रिवः भाष्यतु निस्त्रै गुणतया प्रकाशतः प्रिवः उक्तं तिष्ठतीति स्थाणुः स्थिरत्वात् तदा भाष्याय

वा

मिपते कारणत्वेनानुपगम्यते सर्वः सृगतो सर्वनिषधरिषलब्धासिचय इप्रदेष्टा प्रतंत्रे इति प्रकर्तरिव नृप्रत्ययांतो निपात्य
ते प्रसतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभष्यपात सर्वस्य सर्वदाज्ञानात् सर्वमेनं प्रचक्षत इत्युद्धेगपूर्वलिपतु स इति सम्पगाप्रेति
सर्वमर्थमिति सर्व इति भूतैर्विगर्हीतांतत्रातत्र इति सस्त्रैकदेशो विरोधः प्रतएवातंत्रे किं सत्ता सारक इति प्रत्युदाहृतं वृष्टौ स
र्वसमाप्रेषिततोसि सर्व इति तत्तल्लदिनानेयं सर्वायेति चतुर्थ्यंतप्रणातिसकलां प्रजाः संहारे इति सर्वः अहिंसायां कृग
शृद्धभ्योवः श्रोतेः नुरित्यविकारेस्य इति सस्त्रैणनुप्रत्ययेणत्वं बाहुलका स्याणुः काले हरेस्वरे इति कोशः भूतानामादिः का
रणत्वात् भूतादिः प्रादीपते कार्योत्पत्तये प्रादिः प्राउ. पूर्वो दुदज्जदाने इति धातुरूपसर्गयोः किति धीयते स्याप्यते प्राद
रेण निधिः सरवनिधिर्विशेष्यतप्रव्यय इति प्रविनश्चरो निधिरित्यर्थः पतुः भाष्यप्रलयेस्मिन् सर्वनिधीयत इति निधि कर्म

सर्वः शर्वः शिवः स्याणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः संभवो भावनो भर्ताः प्रभवः प्रभुराश्वरः ७

एपधिकरणे चेति किप्रत्यय इत्युक्तं तत्कर्मण्युपपदेद्योकिः स्यादधिकरणे र्ये जलानि धीयते स्मिन् जलधिरिति व्या
ख्यानेन हतिकादि कृतेन विरुद्धं कर्मणि प्रधिकरणे च प्रत्ययो भवतीति व्याख्याने सस्त्रैवैयर्थ्याच्चाभावे प्रकर्तरि
चकारके इत्यधिकारात् बाहुलकात् कर्मोपपादाभावेपितेन किप्रत्यय इति वाक्यं चित्समाधेयं चतुर्थ्यंततु निधयेऽव
यायेति बोध्यं नत्वेव्यपायनिधय इति सत्यविशेषणविशेष्यभावेपाठक्रमावधिमानाभावात्तन्निहिन्नपदमपि विशेषणं प
र्वगपोत्यमिति नियमः न्यगैगुयत्तैः हृदोरवित्त्वेवंतेन भवशब्देन बहु ब्राहिः विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहाच्च
एवमेवागुयेपवमानायेत्यारिषुचितं सम्पकभवो भवन्मुस्यपुंभवः धर्मसंस्थायसजवासिषु सर्वेषां मोक्षाणां फलानि भाव
नः फलमतेरुपपत्तेरिति न्यायस्य पंचस्याधिष्ठानत्वेन धारणत ततः प्रभवत्पस्माज्जगत्प्रभवः प्रपादाने प्रसर्वसुक्रियासुसा

इति भाव

सामान्यतः एष सर्वोपर इति प्रवि

पति
क्रि. व

हृत्कार्यप्रतिपदकसमासो देहिसुधीमिध्यवः ३३

निःस्वसितमेतदिति श्रुतेः बहुव्रीहिनाम्न हत इत्यात्वां न च तत्र सम्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एव इति वाच्यं महाबाहु
मनुरोधेन समानाधिकरणपदसामर्थ्याच्चलत्तए प्रतिपदसामर्थ्याच्चलत्तए प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेस्तत्रा
नंगीकारात्प्रतिपदोक्तसमासगृहणेन स्पष्टसमानाधिकरणेतरपदत्वनिषेधमेव समानाधिकरणपदसामर्थ्यादन्य
त्राप्येत्वमिति व्याख्यातृभिः स्वीकारात्प्रतुभाष्ये महानर्जितः स्वनेनादः श्रुतिलक्षणे वायस्य समहास्वन इत्युक्तत्वादि
सम्महदिति समासेऽप्यम्न हत इत्यात्वमित्युक्तः तत्कर्मधारयान्महर्षिपाचतद्वतिलक्षणां वास्वीकृत्य कथंचित्नेयं न हि

५० ध

ना

जघा

३

धा

नस्तत्रादिनिधने जन्मविशाखावश्यप्रनादिनिधनः निर्वर्द्धोतोः कषिहजिह्वितिनिधातुः क्यनितिक्युनिनिधनशब्दोनिध
नस्यात्कुलेनाशइतिविश्वः अनन्तादिरूपेणविश्वंदधातिधाताकर्मणातत्पूजानांतकर्ताविधाताविश्वस्पर्जः रुजंस
मानार्थकत्वात्धातुर्विचैः सकाशात्तमः उत्कृष्टः धातुरुत्तमः चतुर्थ्यंतकरणेधातुरुत्तमायेतिः भवतिनतुधातुत
मायेतिबोध्यं अथवाधातुशब्दस्योकारांतत्वांगीकारेणएधिव्यादिधातुभ्यःरुक्कृष्टस्विधातुरित्यर्थः अत्रपक्षेचतु

अनादिनिधनोधाताविधाताधातुरुत्तमः १८

तु

च्यंतकरणेधातवे उत्तमायेतिभवतिनतुधातुतमायेतिधातुः उत्तमइतिदेनामनीवाकार्यकारणप्रपंचधारणात्परमेव
धातुरित्येतेधाजः सितनिगममित्रसिसव्यविधाजकुशिन्यस्तुत्रितितुन् अत्युतइतिनामव्याख्यायनामामांछेश
शतंविहृतमिति वक्ष्यमाणभाष्यादेकनामत्वपक्षोभाष्यकृतोभिप्रेतः अन्यथासर्वादिरितिनीमव्याख्यायतदुक्तेरैव
त्यादिमिति १८

ज्ञादिः अक्षरप्रत्ययपूर्वात्सामलोम्नश्चानिति योगविभागादक्षरान्वितं मराः देवाः मृडः प्राणात्यागेऽप्रवृत्तेषां प्रभुः म
 रप्रभुः विश्वकर्मकृतिविषयोऽस्य विश्वकर्मजगद्विधादित्यधिकरणे को वैवालोको एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चेतनं
 मसवेवेदितव्यं इति श्रुतेः एतत्प्रत्ययानुपस्थितं जगत्तस्य कर्मकृतिविषय इत्येवं परतया व्याख्यानस्य सिद्धाति
 त्वात् कृतः कर्मणी सर्वधातुभ्यो मनिनिति मनिना कर्मशब्दव्युत्पादनसंभवाच्च विश्वानि सर्वाणि सारण्यादिक
 मणिप्रत्ययस्य विश्वकर्मस्वरूपं भक्तस्वरूपं चानपेक्षकपयोच्चावचानि कर्माणि करोतीत्यर्थः इति तु नक्ताः
 तदा तु भावेऽमनिनो ध्वः अनुते मनः मनज्ञानेऽणोणादिकः उः नान्यो तोस्ति मन्तेति श्रुतेः संहारसमये जगत्क्षतितनुं
 करोति च यथा तु जगत्क्षयकरणे तद्विस्फोटितिकलोपः प्रतिशयेन स्थूलः स्थविष्टः स्थूलस्थूलतरस्थूलतमा
 दिरूपेण तस्यैव वर्तमानत्वात्सत्त्वं स्त्रीत्वं पुमान् सित्वं कुमार उत्तवा कुमारोत्तं जीर्णोदंडेन वंचासित्वं जातो नवसिवि
 ष्वतो मुख इति श्रुतेः स्याधातोः किति जलप्रत्यये उत्पन्नात् स्थूलसाक्षात् प्रतिशयने इष्टं स्थूलदूरयुवेत्यादि
 नापनादिपरलोपपूर्वगुणयोरवादेशेऽक्त रूपनिष्पत्तिः स्याविरोधकवः इत्येकः नमेति भाष्ये स्याविरोधकः
 अनादित्वात्तादृशोऽपि ध्रुवो निर्विकारः इति स्थविरोधकवः अतिरशिशिरशिशिरस्थूलस्थिर
 स्फिरस्थविस्वरवादि रद्विजकिरजः धिकारस्थस्त्वेति हेतुर्बुकि ह्रस्वते च स्थ
 विरः क्रगतिस्थैर्ययोरित्यत्र ध्रुवेति पाठान्तरादिगुपधेतिकः स्थविरा
 यध्रुवायेति चतुर्थ्यंतं १८

६

शब्देन मनसा वाचन गृह्यत इत्यग्राहः पतो वाचो निवर्तत अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः ग्रह उदने एषं तेः वलेन
ग्रहीतुं कयो वा दुर्ग्रहः पाणिना वा युर्दुः स्पर्श पाणिना शशो दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्ग्राहः केशवो वलादित्यु
द्योगपर्वोक्तेः परमेण देयत्वा न्नास्ति ग्राह्यो न्योस्मात् इति तु भक्ताः शश्वन् सर्वेषु कालेषु नवः शश्वतः शश
श्वन् शिनुमच्युतमिति मंत्रात् शशस्त्रजतो वन प्रवेशश्च छन्दो व्ययं तत्र भव इत्येक कर्षति स्त्राणं म
नः कृष्णः श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रिणं प्रसधा कर्षते मनः उरुगायो तु गीतो वा पश्यंतीनां कुतः पुनरिति श्रीम
भगवतां कृषिर्वाचकः शब्दोऽप्यनिर्वृतिवाचकः विष्णुस्तद्रावयोगाच्च कृष्णो भवति शश्वत इत्यु

प्रग्राहः शश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः प्रभृतः त्रिककुक्षामपवित्रं मंगलं परम् २०.

द्योगपर्वानुसारेण तु द्वयोर्दशदित्वं भूवाचकः सधाचकः निर्वृतिर्वाचकः आनन्दवाचकः सद्रावयोगात् सद
मयोगात् कृष्णो वर्णो हि मेयस्मात्स्मात् कृष्णो ह मर्जुनेति वा कृषविशेषे लेखने कृषेण इति न कुलोहितेऽप्रसिद्धि
अस्य लोहिताक्षः पराप्रोत्तरादित्येहिरण्मयः पुरुष इति प्रकृत्य तस्य यथा कथा संपुंडरीकमिव संज्ञित इति
श्रुतेः समां कृषभो लोहिताक्ष इति मंत्रवणञ्च प्रलये भूतानि प्रतर्दति प्रतर्दतं तर्दहिं सायानं द्यादिः ज्ञानेश्वर
र्यादिगुणैः संपन्नः प्रभृतः उर्ध्वधो मध्यमे देन तिष्ठणं ककुभां धाम त्रिककुक्षामेत्येकं नाम त्रैलोक्यं प्रालनेति
प्रत्ययो त्रिशब्दः ककुभौ लोके उभिः प्रत्येकं ककुवशब्दः उर्ध्वधो तोरातीमनिर्कृतिश्च नियमश्चेति मनि
निधामशब्दः तिष्ठणं ककुभां समाहारः त्रिककुक्षं तस्य धामेति विग्रहः भाष्यं तु काले तार्थपरतया

ने पंसमाहारद्विज्वसंभवेमध्यमपदलोपिसमासस्यंजीकारात् प्रकृतेतुसत्यपिसमाहारद्विजोनकिं
 चिदनिष्टमिति समाहारः त्रिककुवेतस्य धामेति विग्रहः भाष्यं तु कलितार्थः परतया ने द्विजरेवानेति धी
 भिसन्नेयं पुनाति पवित्रं पुनः संज्ञायां कर्तरि चार्षिदेवतयोरिति पाणिनिस्मरणात् एवञ्च प्रधातेः
 करणे इत्रो भवति संज्ञायामिति प्रथमसूत्रार्थः येनात्पमुत्पद्यते यच्चानामिकावेष्टनं तत्पवित्रमित्यु
 दाहरणं अनंतगर्भिणं साग्रं कोशद्विदलमेव च प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचिदिति स्म
 रणं प्रधातो रित्त्रः स्यादृषीकरणे देवतायां च कर्तरि ति द्वितीयसूत्रार्थः ऋषिर्विदः तदुक्तं
 ऋषिणा सूर्यं प्राप्ता जगत्स्तस्युषमेतीत्यनुक्रमणी दर्शनात् संवुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे इत्यत्र प्र
 नर्षिप्रवैर्दिक इति व्याख्यानाच्च पूयते अनेनेति पवित्रं मंत्रजातं पुनातीति पवित्रं देवता अग्निः पवित्रं स
 मायुना त्विति उदाहरणं प्रकृतेतु कर्तरि देवतायां चोत्पायां प्रत्ययः प्रसंगात् सूत्रव्याख्यानमुदाहरणं
 च लिखितं स्मृतिमात्रेण यत्पुण्यं ततोति सुभसंततिं अशुभानि निराचष्टे ब्रह्मतन्मंगला विदु रिति वि
 सुपुराणे केः सर्वमंगलेभ्य उत्कर्षात् मंगले परं एकं नामेदमिति भाष्यकृतः मंगले रजितिलक्ष्म
 जिगते अत्र परावस्य मंगल विशेषणत्वात् सर्वनामकार्यं तथा च चतुर्थं तकरणे मंगलाय
 परस्मै इति भवतीति बोध्यं २०

ईष्टे ईशानः सर्वभूतनियन्तृत्वात् तलटः शतशानचा विनिशाने च वर्तमाने तलडित्यतो लटग्रहणानुवृत्ति संभवादधिकं ल
 टग्रहणमधिकविधानार्थे तेन प्रथमा सामानाधिकरण्येपि क्वचित्सत्त्वास्त्रणः अस्ति वा हल ए इत्यादिरुदाहृतत्वात् प्रा
 धुतातां श्रोत्ये। चानश्राणान्ददाति चेष्टयति कालात्मना घति खंडयेति वा प्राणदः अत्र न प्राणने प्रचनिते रिति एव न
 प्राणेनापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवंतियस्मिन्नेनावुपाश्रिता विति श्रुतेः प्राणिनि प्राणः सूर्यप्रतिः
 रूपत्वात् तस्य त्वधीते द्वेधः रधुः रधौ प्रकर्म कत्वा कर्तरि क्तः प्रतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः सर्वकारणरूपत्वात् वृद्धस्य चे
 ति इष्टनिष्पादेशः प्रतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः प्रशस्यः श्रेष्ठ इति प्रादेशः प्रशस्यत इति प्रशस्यः शंसुस्तु तो मर्त्या
 क्यपयति स्तुशश्चदजघः कारिति सूत्रे शंसुदुहिगुहिभ्यो वेति काशिकोक्तेः प्रशस्यस्य श इति निर्देशात् ईडवशंस
 उहण्यत इति लापचसमो सिद्ध इतरयोस्तु मूलमृग्यमिति अभियुक्ते इति कथनाच्च प्रज्ञायते प्रजाः उपसर्गे च संज्ञा
 ईशानः प्राणदः प्राणे ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः हिरण्यगर्भो भृगुर्गर्भो माधवो मधुसूदनः २१

यामिति ३. प्रजास्यात्संततो जन इति कोशः पारत्तमे पाते ईति प्रजानां पतिः प्रजापतिः हिरण्यगर्भो भृगुर्गर्भो माधवो मधुसूदनः
 समवर्तताग्र इति श्रुतेः क्रियते हिरण्यं क्रियहरणो रज्ञे रण्यः शृण्यो श्रेति चकारादेन्यप्रत्यये वाहुलकादित्वं गणति खदुः
 खं गर्भः गृहिणो गणो प्रतिगृभ्यां मन् गर्भो भृणे भर्के कक्षौ इति विष्णुः भवतीति भूः सागर्भः स्य भृगर्भः पृथिवीकारणत्वात्
 मायाश्रियः पतिर्माधवः धुञ्जकं पने प्रतिगृभ्यां भर्गभ्यो मोना ध्याना स्वयोगात् त्विदिभारतमाधवमीति व्यासः मधु
 नामानामसुरं सृदितवान् मधुसूदनः कर्णमूलोद्भवोऽपि मधुना मम हसुरं वृहणे पचितिकुर्वजघान पुरुषोत्तम
 तस्य नाम वधा देवदेवदानमानवाः मधुसूदन इत्याहुः रुष्यश्च जनार्दनमिति श्रीभारथे मयते मधुः पृथिवीति न
 मिमनि जनोपकं यादिना किधतश्चेत्यनेन नकारस्य धकारादेशः उपस्य यश्च नंधादित्वात् ल्युप्रत्यये सूदनः प्रच

तुनसूददीपदीक्षश्चेति निषेधात् स्वरेभेदः २१

ई ईश्वरः पुनस्तवाष्टगुणमैश्वर्येनाथस्वामाविकंपरं निरस्तातिशयं यस्य तस्य स्तोष्यामि कित्वहमिति विस्मयपुराणे कालिके-
त्ते विक्रममैश्वर्यतदस्यास्ति विक्रमीक्रमपादविज्ञेयेष्वभिनेपदाभेपदेशस्येति वृद्धिः निषेधः धन्वास्यास्ति धन्वा कचिन्पु हवि-
तस्तेराजिधन्विपु इति स्त्रेण सिद्धो धवशब्दः अथास्त्रियो धनुष्यायो धन्वसनको दंड कार्मुकमित्यमरोक्ते धनुः पयो प्रस्तो-
ब्रीघादित्वादिनिः धन्वी धनुषमा न्धा नुष्क इति कोशः प्राशस्त्यार्थी निनार्शीर्ऽधनुर्लभ धन्वी पार्श्व इति वा पांडवानां धनः य-
इति गीता सुविदग्धावाधन्वीति तत्र भक्तास्ति प्रस्मापामेधास्त्रजे विनिः मेधावी विना गरुडेन क्रमो गमनपस्य निक्रमः क्रामति तत्राते क्र-
मः नास्त्युत्तमोस्मादनन्तमः दुःखेन शत्रुभिराधर्ष्यदुराधर्षः त्रिधृषा प्रागल्भ्ये ईषदुः सुपिति खलु प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं
कर्म कृतं जानाति कृतं ततः पुरुषः प्रयत्ने रूपत्वात्कृतिरात्मैवाधारत्वेनास्यास्ति प्राप्तवान्स्वेमहिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः २२
सुषुराज्यं ते सुराः एज्जदीप्तौ दुःतेषां देवानां मीशः सुरेशः श्रृणोति हि नस्ति दुःस्वमस्मिन्नेनेन वा शरणं श्रृहिंसायां त्युदकर-
इच्छते विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् २२ सुरेशः
शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः अरुः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः २३

लोधिकरणो वा सरणं गृह्णति नोपि तिकोशः श्रृणोति दुःखं दुःखो त्यादकं कर्म वैति शर्म सुखं न विदुः स्वाभिभावकत्वस्य क-
र्म नाशकत्वस्य च प्रसिद्धेः शर्म शांतं सुखा निचेत्परमः परमात्मन एव मुख्यसुखरूपत्वात् शर्मति परमात्मनो मोपपद्येत
रां न विश्वरेताः कार्यमस्य विश्वरेताः सर्वकारणत्वात् त्रीणि तिरेषण्योः सर्वधातुभ्यो सन इत्यधिकारे सुराभ्यां ईदृश्वेत्य-
सनतिट् वरिणति गच्छताति व्युत्पत्तेः भवत्यस्मात्भवः प्रजानां भवः प्रजाभवः हृदोर ए प्रकाशरूपत्वाद्देहरेवे प्रहः नत
हति अहः न जिजहाता राति कति कनि निनो युपाति रत्वं सम्पत्तयः सत्यस्मिन् हारण धनपतिकालौ प्रसंवत्सरः वसाति वा-
से अशोः सरः पसेष्वसपूर्वा वितघारि सन् प्रत्ययः अखंडवातरूपत्वाद्गवतः त्रिगतः प्रलो वेर निबंधनमस्या न व्यालः
अप्रनू वैभ्रमे व्यालो उष्ट्रगते सत्ये इति ह नायुध कोशादु न वत्सर्वविदा गृहीतमशक्यः इत्यर्थो वा प्रतीतिः प्रत्ययः रा-
नस्वरूपत्वात् प्रतिपूर्वादि रागता वित्यस्मादेर च संवत्सर्वदर्शयति स्वभक्तान्सर्वपश्यति वा सर्वदर्शनः २३ २३ २३

नहिजातेनजीर्यहंनजनिष्येकदावनः नृचक्षंसर्वभूतानां तस्मादहं प्रजः स्मृतं इति भारतेन जायते प्रजः अपेक्षपिदृश्य
तइतिदुःसर्वेषामीश्वराणां मयीश्वरः निषत्पनिष्यनरूपत्वात्सिद्धः सिधगत्पांगत्पर्यः त्वात्कर्तृरिक्तः येगत्पश्रीस्तेना
नार्थादित्यभ्युपगमात्सिद्धिर्ज्ञानरूपः किन्सर्वभूतानां कारणत्वात्सर्वादिः स्वरूपात्तच्चवतेऽप्रच्युतः च्युतः गतोऽप्राप्त
तंशिवमुच्यतामिति श्रुतेः यस्मात्तच्च्युतपूर्वोद्भूतमकृतस्तेन कर्मलोति भगवद्वचनाच्च १०० इति नाम्नां शतं विहृतं इति
परं श्रोतृजा उपतापरिहायराय व्याकरणं स्वल्पमेव लिख्यते वर्षति सर्वकामान् दृषो धर्मः इगुपधोति कः कृतागताः नृमि

प्रजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादि रच्युतः वृषांकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः २७

अथात्कपिः वहीराया धातो रच्युतः बाहुल्यकादालोपः वृषश्चासौ कपिश्च वृषाकपिरन्येषामपि दृश्यते इति शीर्घः आ
उः प्रश्नेषो वा कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते तस्मात् वृषाकपिं त्राह कश्यपो मां प्रजापतिरिति व्यासवचनं स्मृतः स
न्वर्षतिकामानां कं पयति च लेशान् वृषाकपिरिति तु विसु र्यज्ञः प्रश्निनगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः वृषाकपिर्जपंत श्रेते का
शस्यपद्ये श्रीधरस्वामिनः तत्र तिजंता दच इप्रत्ययेषां बाहुल्यकादालोपः वृषोरिहतामासरः तमाकं व्रजतीति तु
भक्ताः इपानिति मातुं परिछेनुं न शक्यः प्राप्तास्वरूपमस्या प्रमेयात्मा सर्वभ्यो योजेभ्यः संबंधेभ्यो विनिःसृतः असंगोष्ठ
यंपुरुष इति श्रुतेः २४

वसंतिसर्वभूतान्यस्मिन्वसतिवासर्वभूतेषु वसुः वसुनामस्मिन्पावकश्चतुर्कोवावसुः शब्देन धनवाचिना प्रशस्तं रागादिभिः
 लेशैरकलुषितं मनोस्य वसुमनाः वसोभाषो मनोस्येति तु भक्ताः शान्तस्य गतो भाषाः शान्त्यं निवृत्ता शानः सांध्यति पु
 रुष व्याघ्रनते मेतद्गतं मन इति राजधर्मोक्तेः अविताय रूपत्वोत्सत्यः सत्यं ज्ञानमनंतमिति श्रुतेः मूर्तामूर्तः सक
 त्वादास च सच्चाभवदिति श्रुतेः अस्मिन् यत्तद्वा दसत्ता रूपसिद्धिः पूर्ववत्तु तत्र पूर्वसाधुदति यत्पत्ये सत्
 वृत्तिरिति बोध्यं सम एकस्मात्सावासा च समासमा आमेति विद्यादिति श्रुतेः संमितप्रसंमित इति न शब्दः
 सम्यक्शास्त्रेण मितः प्रतित इत्याद्ये पक्षे अर्थः द्वितीये त्वपरिच्छित इत्यर्थः सर्वेषु कालेषु सर्वाकाररहितत्वा
 त्समः मया लक्ष्या सहेति वा अमोघः अविताय संकल्प इति श्रुतेः हृदयारव्यं पुंडरीकं अस्ते व्याप्रीति

वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा समितः समः अमोघः पुंडरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः २५
 रुद्रो बहुशिवभक्तः

उरीकाक्षः प्रक्षव्याप्तो वृषो धर्मस्तद्रूपं कर्मस्य वृषकर्मा वृषाय धर्माय प्राकृतिः धर्मसंस्थापनार्थं सं
 भवामि युगे युगे युग इति भगवद्ब्रुवनात् २५ संहारकाले प्रजाः रोदयति रुद्रः अंतर्भावित एषां तुरुदेरवसोरास
 ददरो दानः रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुत्वा नुसारेतुरोदिति रुद्ररिति बोध्यं शिवविष्णोरभेदव्यायनाय अशास्त्रिनासा
 तवगे विंदयानि लोके महाति च तान्येव मम नामानि नात्र कार्य विचारणेति रोदनं रुद्रसंपदादिः रुद्रो
 यतिरुद्रः रुद्रो वयते यस्मात्तस्मात् रुद्रो जनार्दन इति ब्रह्मांडोक्तेः उधातोऽप्रत्यये रुद्र इति दकार इत्यमिति
 द्वयसिद्धिः बहूनि शिरांस्यस्य बहुशिरः सहस्रशीर्षाः पुरुष इति श्रुतेः विभर्तिलोकान् वभक्तः
 निमध्यमध्योपपद्यते उक्तं च हरिवंशकैलासयात्रायां सदा शिवे तस्मी कस्म्यपतिनामाति ४

विश्वस्यो निरूपारानकारणं विश्वयोनिः शुची निष्प्रवांसिनामान्यस्य शुचिप्रवाः शुची निष्प्रलोति वा शुची निष्प्रवणी
याभिर्मृणोमीदृधनं जयः न च पापानि गृह्णामि ततो हं वै शुचिप्रवा इति मोक्षधर्मेषु नास्ति मृतं मरणं मस्य मृ
तं प्रजरो मर इति श्रुतेः शाश्वतश्चासौ स्यात् सर्वकालसंबन्धी सर्वदेसंबन्धी चेत्पर्यः शाश्वतः स्यात् एतदिति श
च विसर्गरहित एव पाठो भाष्ये कृदुक्तं कर्मधारयवत्तात्परायते तेन चतुर्थ्यत करणे शाश्वतः स्यात् एवेति मर्वा
ननु शाश्वताय स्यात् एवेति बोध्यं वरप्रारोहणमस्मिन् चारोहः वृत्तप्राप्तौ पुनरावृत्तभावात् न स तु न तव
तेत इति श्रुतेः महासर्वस्य विषयंतपो ज्ञानं महातपाः २६ सर्वग इति सर्वगः सर्ववेति सर्वावेति भा
ति सर्वत्र भानुः सर्वविद्यासौ भानुश्च सर्वविद्वानुः सर्वरोः सन् सर्वसदा ज्ञासा भासत इति नामार्थः अथ

विश्वयोनिः शुचिप्रवाः अमृतः शाश्वतः स्यात् एव चारोहो महातपाः २६ सर्वगः सर्व
विद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः वेदो वेदविद व्यंगो वेदांगो वेदवित्कविः २७

सर्वविद्वानव इति भवति ननु सर्वविदेनानव इति लाघवान् विषु सर्वतः अथ तिपलायतो विष्टवाक्ता दृशा सेना
जरासंधादीनामनेन विष्वक्सेनः पुंवद्भावेन ङीप् निवृत्तौ ते निमित्तकार्यनिवृत्तेः साधुता जनार्दनस्य नृदर्शय
ति हि नस्ति जनार्दनः दस्युना साजुना प्राज्ञना दर्शन इत्युद्देशेन पर्वणि वेदयति तत्त्वज्ञापयति वेदः तेन मेवा
नुकंप्यर्थमहमज्ञानं जतम नाशायाम्मात्मभावस्यो ज्ञानदीयेन भास्वत इति भगवतोक्तेः वेदं समग्रमर्थं त
पाठतश्च वेति वेदवित्किं विधते किमचष्टे किमत्र पविकल्पयेत् इत्यस्य हृदयं को नान्यो मद्देव किञ्च
नेत्येकादशे सर्वेः अंगैः प्रतीकैः साधनैः पुराणैः कौर्वाणैः अच्यंगैः वेदाः अंगानि पार्षदप्रायाः प्रस्य वेदं
गः कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिता इति दशमोक्तेः वेदान् चिंदतिलभते सां दीपनेदिति पुनः वेदवि

सभाः
१४
दधः

लोकान्प्रधत्तयतिप्रत्यक्षीकरोतिलोकाध्यक्षः सुराणामिन्द्रादीनांसात्विकानामध्यक्षः प्रत्यक्षः सुराध्यक्षः तत्रा
पिकथमतःप्राहधर्मणमगवधर्मणाध्यक्षः धर्माक्षः कृतकार्यरूपेणकृतः कारणरूपेणकृताकृतः सर्गा
दिषुएयकएयकचेत्वारःप्राप्तेनःस्वरूपाणिविभूतयोस्यचतुरात्मावृत्तादक्षादयःकालखर्चकाधिनतंतवःविभूतपादस्ता
तजगतःसृष्टिहेतवःविष्णुर्मत्वादयःकालःसर्वभूतानिचद्विजास्थितेनिमित्तभूतस्यविष्णोरेताविभूतयरुद्रःकालोत्त
काद्याश्चसमस्तश्चैवजंतवःचतुर्धामलयायैताजनार्दनविभूतयइतिविष्णुपुराणे ब्रह्मात्मानंचतुर्धर्षवासुदेवादिनामभि
ःसृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येषविश्रुतात्माजनार्दनइतिवासवनाचतुर्वहःवासुदेवप्रधुम्नानिरुद्धसंकर्षणवासुदेवादयःचतु

लोकाध्यक्षःसुराध्यक्षोधर्माध्यक्षःकृताकृतःचतुरात्माचतुर्वहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः २८
भ्राजिष्णुर्भोजनंभोक्तासहिष्णुर्गजदादिजःअनघोविजयोजेताविश्वयोनिःपुनर्वसुः २९

सोदंष्ट्रैःस्यचतुर्दंष्ट्रःनृसिंहविग्रहःचतुर्भुजःस्पष्टः २८ प्रकाशेकरमत्वात्भ्राजिष्णुःश्यामत्वादिनात्पेतंभ्राजनशीलो
भ्राजिष्णुरतसापुष्यसंकाशःपीतवासाजनार्दनःअभ्राजतसभामध्येहृन्नीवोपहितोमणिइत्युद्योगपर्वोक्तेरि
तितुभक्ताःभुज्यतेभोजनंभोगरूपइत्यर्थःभुक्तोभोक्तासहिष्णुःसहनशीलःनसहतेभक्तानांकारुण्यसहिष्णु
रितिभक्ताःएकतोधातवैचक्रमेकतोहरिवाहनंएकतोविष्णुधाताचवैष्णवेवादितेमयेतिधूमवच्चक्रो
हिरण्यगर्भरूपेणजगदादौजायतेजगदादिजःअनघोनिःपापवित्तयतेज्ञानवैराग्येष्वयीदिभिर्विजयः
जेतासर्वोत्कृष्टःविश्वश्चासोयोनिःचपुनर्विश्वयोनिःपुनःपुनर्वसतितत्तदवतारेषुपुनर्वसुः २९

इंद्रमुपगतो नुजत्वेन दुपेन्द्रः ममोपरियथेन्द्रस्त्वं स्यापितो गोमिश्रश्वरः उपेन्द्र इति कसत्वांसास्यंति भुवि देवनींद्र इति हरिवंशे च लि
 वामनरूपेण पाचितवान् वामनः स एव जगत्त्रयं क्रममाणं प्राप्सुरभ इति प्राप्सुः तोये तु पतिहस्ते वामनो भूदवामनः सर्वदे
 वमपेक्षं दर्शयामास वै प्रभुः भूः पादौघोः शिरश्चास्य चंद्रादित्यौ च चक्षुषी इत्यादिना विश्वं रूपं दर्शयित्वा तस्य विक्रमो भू
 मिच्छादित्योस्तनोतरेऽधः प्रक्रममाणस्य ज्ञानुव्यवस्थितादित्यादिना शं प्राप्सुत्वं हरिवंशे प्रदर्शितं नमो घः कदाचित् पुन
 रमोघः भक्तकल्पवृक्षत्वात् तस्य कश्चिदयितः सुहृत्पमोनवाप्रियो घेष्यउपेन्द्र एव वा तथापि भक्तान्न जनेन तथा यथा सुर
 द्रमेव वृक्षया श्रितो र्थद इति दशमेऽप्रतिपच्चित्रत्वात् सचिर्बुद्धिश्चिरादीनां सखिवद्वतिवापावकेषु चिर्मस्यमाते वा तुप
 ये इत्युमरोक्तेः उपधामुक्तेः च मतिक्रंतिः प्रसुपधेयमन्यसे मातुलेयप्रियं मित्रं सुहृत्तमं प्रकरोः सचियं हतं सौहृदादय

उपेन्द्रो वामनः प्राप्सुरमोघः सचिर्बुजितः अतींद्रसंग्रहः सर्गे धृतात्मानियमो यमः ३० वेद्यो वेद्यः सदा
 योगी वीरहामाधवो मधुः अतींद्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ३१

सारथ्यमिति प्रथमे गोवर्धनोद्धरणदियुक्त्वा बुजितः ऊर्जवत्प्रणयनयोः परिजातहरणादाविंद्रा मतिं क्रांतो तींद्रः
 संग्रहणति भक्ता संग्रहः सृज्यत इति सर्गः कार्यरूपः एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्मा जनेन धृतात्मा स्ये च स्वेऽप्र
 धिकारे प्रजा नियम इति नियमः अंतर्गच्छति सर्वो तर्क्यमित्वा तयमः ३० अज्ञातत्वेन वेदना हत्वा त्वेद्यः विद्याः सर्वा
 अधीते वेद्यः सदा योगी वसयोगी सर्वक्रियाकर्तृत्वेऽपि वस्तुतो कर्तृत्वात् वीरान्देत्यानृहंति वीरहामायाः भगवद्दिश्याया
 धव ईशो माधवः माविद्या चहरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् तस्मान्माधव नामा सिधवः स्वामीति शब्दित इति हरिवंशे यथा
 मधुपरा प्राप्तिमुत्पादयती तथाऽयमपि ति भाष्योक्तेः मधु इत्यविसर्गेतः पाठो भातिसविसर्गे पाठे तु वसंतः ज्यप्राप्त्यदकः
 इंद्रियाजो चरत्वा दनींद्रियः माया विना मपि मोह करिणी महती मायाऽस्य महामाया मममाया दुरत्ययेति भगवदुक्तेः म
 हती माया कृपा स्येति भक्तो मायादंभे कृपांचेति विश्वः अहो वय मित्रादिना पराधिष्वपि क्रियावगमात् महानुत्साहोऽस्य

महोत्साहः मरुद्वलप्रतनादिवधवालरूपस्य महा
 बलः ३१

३ भा.
१५
१५

महती बुद्धिः स्य महावर्द्धिर्महदविद्यालक्षणं वीर्यमस्य महावीर्यः सहस्रः शक्तपो स्य नतकार्यानुगुणः सहासक्तिः महती
धुतिः कांतिरस्य महाधुतिः इतदनिर्देश्यवपुस्वरूपमस्या निर्देश्यवपुः सर्वबाधावपुः सर्वबाधावधित्वेनैव तस्मिन्नेव
यत्नक्षणाश्रीनित्यमस्यास्ति श्रीमान्पुनः प्रमेधाचिदविषयः चिद्रूपत्वात्तादृशप्रात्मा सर्वप्रत्यकरूपत्वात् प्रमेयात्मा
महान्तमद्रिगोवर्द्धनं मंदरं वागोरक्षणे प्रमृतमथने वाधतवान् महादिधक प्रमृष्टमहाचार्यभाष्यटीकांतरे
च धृज्जुधातुना विग्रहे दर्शयित्वा कांतये मेव मूलव्याख्यानयोपलभ्यते अभियुक्तपाठोपि कांततयेवोपलभ्यते नततोन
तमानेनेदमार्थिकार्थप्रदर्शनं नतु धाज्जुधजोः धातोप्रवेशः किंतु महाद्रौधस्मातिप्रगल्भति महादिधक जिधषा

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाधुतिः अनिर्देश्यवपुः श्रीमान् प्रमेयात्मा महादिधक ३२
महेष्वासोमहीमर्ताश्रीनिवासः सतांगतिः अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदोपतिः ३३

प्रागल्गलप्रे किं न प्रत्ययस्येति कुलं किं न प्रत्ययोपसमाक्रियते कदाचित्तस्य कवर्गो तादेश इति व्याख्यानेन
किनेतं विनापि कुत्वस्वीकारात् महादिधषे इति चतुर्थतं ३२ महान् इष्टास इष्टुक्षेपो धनुर्वस्य महेश्वरः सः म
हीविमर्तिमहीमर्ताश्रीः लक्ष्मीः तस्याः निवासः श्रीनिवासः सतां सजातीनां गतिः प्राप्यः सतांगतिः त्रके
नापिशत्रुणा कापि निरुद्धः अनिरुद्धः सुरान् प्रा नंदयति सुरानंदः गोविंदः नष्टो वैधरणी पूर्वमविंदय
दुहंगतां गोविंद इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टत इति मोक्षधर्मेषु जवादिषु विद्वैः संज्ञायामिति साधुना अहं
किं लेंद्रो देवानां त्वंगवामिंद्रतांगतः गोविंद इति देवास्त्वोत्पत्तिमुविशाश्वतमिति गोरेषामवतोषाणां ताव
येदयते भवात् गोविंदस्तु तो देवमुनिभिः कथ्यते भवानिति च हरिवंशे एतदनुसारेण षोडशदित्वंगोर्धे देवा

एतन्निर्देशपतिः विशेषणपालको गोविदोपतिः ३३

शिव
१५

श्रियंते दुष्टाः प्रनेमरी विः मृडः प्राणत्पागेगेणादिक ईविजियां सचेन मासायमवश्यं तंगौ पतंगवदिति दुष्टानमकृत्य दशमोक्तेः
 दम्पयति दुष्टां दमनः सुदृत्वा हंस इव हंसः सदसद्विवचने क्षीरनीरविवेचक हंस इव वाहति संसारवंधं वा भवेच्च एणगमा
 हंस इत्यभियुक्तो हंसानधातो रूपः प्रहंस इति भावितो हंस इति तु श्रौतरातिस्तत्रपरोक्षत्वायाकारलोपो द्रष्टव्यः सुपर्णः
 पक्षी स इव सपर्णश्चासुपर्ण इति मंत्रवर्णितं भुजगोत्तमः शेषरूपत्वादिरण्यवत्प्रकाशमानं सोतं हिरण्यं वृक्षां उनाभावदरेऽस्ये
 हिरण्यगर्भरूप इति वासुमुष्टतयोरस्य तन्नरनारायणरूपस्य सुतपाः प्रजानां प्रधुम्नादीनां पतिः प्रजापतिः पुनः प्रजास्य
 न्सततो जन इत्यमरः मरीच्यादि रूपत्वाद्वा ३७ नास्ति मत्पुर्वतः प्रमृत्युः सर्वपश्यति सर्वदृक् हिनस्ति सिंहः दंतवक्त्रादि

मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ३४ रि
 प्रमृत्युः सर्वदृक्सिंहः संधातो संधिमात्स्थिरः प्रजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहो ३५

दुष्टमारकत्वात् सिंह इव पराक्रमशाली वा इति द्वितीयं शातं २०० संधाता संधिकर्ता युधिष्ठिर दूत रूपत्वात् तथा
 षा संधिमानलोकावाक्यार्थमेव दोष्यकरणत्वं भक्तातः करणे स्थिरत्वात् ० प्रज इवाजः पुनः प्रजामेका मित्यादि मंत्रैः ध्याग
 रूपत्वोक्तेः प्रजातिस्त्रिपतिः शिशुपालवधाय चक्रमित्यज इति तु भक्ताः सतद्वाभावप्रसंगात् सम्यक् यतत् ध्यागवाचिभ्य
 शब्द इवात्रा विबीजाभावाभावं समाधीयमिति तैरुक्तं तस्मिन् युक्तं न योगिकैश्च कृते तस्मिन् मूलकैर्गौणी वृत्तिरिति ध्ये
 यंदुः खेन मर्षितुं सोढुं शक्नो दुर्मर्षणः देवैर्मनुष्यैर्गर्ध्वैरसुरैरुगैश्च यः न सोढुं समरेश कपस्तव बुध्यसि कैशव
 मित्युद्योगात्पवलिशास्ता दुष्टानां रउकरः विश्रुतः शास्त्रप्रसिद्ध आत्मा विराट् देही मय विश्रुतात्मा सुरारि नरकाद्यसु
 रान् हन्ति सुरारिहो ३५

३. भा.
१६
५. ध. ८.

गुणात्पुपदिशतिभक्तियोगमुध्वर्त्तनोप्रतिगुरोः उपदेष्टुणामपिमंध्येष्टतादुरुत्तमः धत्तेसर्वधामपरं वस्तुपरं धामेतिवचनान्न
सत्यत्रिकालावाधः सत्यपराक्रमः प्रप्रतिहतसामर्थ्यः नितरांमिषतिपश्यतिनिमिषः प्रतएवानिमिषः प्रक्षिपस्त्वतोदिक
दक्षिदर्शनमदर्शनंचनास्यतदितिसर्वदादर्शनमेवयुक्तंस्वकवेजयंतीसास्यास्तिस्रग्वीविष्टष्टभगरत्नेनैदं सुसर्वधा
तिवे उरसाप्रतिजग्राहपार्थसंस्थाद्यकेशवः वेजयंत्यभगवन्मात्नातदस्त्रं केशवोरसीतिद्रोणपर्वणिवाचोवेदस्त्वायः
पतिः वाचस्पतिः षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्वविधानात् षष्ठ्या प्रलुक् प्रतएवोदरामहती बुद्धिरस्य उदारधीः उदारमहतो
रिति विश्ववोस्परुदारधीरित्येकं नामीत्याचार्याः वाचस्पत उदारधियेश्चेति चतुर्थ्यंते ३६ प्रणे प्रादो नापते पूज्यते
ति

गुरुर्गुरुत्तमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः निमिषो निमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुधारधी ३६
प्रगुणीर्गुमणीः श्रीमान्पापोनेता समीरणः सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ३७

प्रगुणी धातूनामनेकार्थत्वाद्बहुलकात्कर्मणिक्विप्भाविष्यतां वर्ततां चैव भारते सर्वेषामग्रणीविष्टः सेव्यः
पूज्यश्च नित्यश्रुतिमोक्षधर्मेषु ग्रामं मथुरां स्थं समूहं नयति प्रापयति द्वारकां ग्रामणी श्रेष्ठो वाः ग्रामणीर्नपि
तेपुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे विधित्यमरः क्रम्वसामानियज्जंषि सा हिं श्रीरमृता सतामित्युक्ता श्रीरस्यास्ति श्रीमान्मु
नः नितरां मीयते गम्यते श्रुतिस्मृतिपुराणतात्पर्यविषयतया न्यासः नयति प्रापयति कर्मफलं नेता एष वक्ता
धनाशिनिरिति श्रुते सम्पगीरणं भाषणमस्य समीरणः सहस्रमूर्धा विराट् रूपेण विश्वस्यात्मा स्वरूपं विश्वा
त्मा सवाधिष्ठानत्वात् सहस्राणि प्रक्षालयस्य सहस्राक्षः सहस्रपादाः प्रनेकाः प्रस्य सहस्रपात् संख्या सर्वस्येति

पदशब्दस्योत्पत्तिः ३७

तिस्त्विति वा इल स्वप्रदोषाणयोरिति धातुः तथा ह मपि तच्चितोतिदो च न लभनिशात्पुक्तेः धरति ५

प्रावर्तते धर्मरक्षार्थं पुनः पुनः संभवति प्रावर्तनः निवृत्तः परमवैराग्यशाली आत्मा चित्तमस्य निवृत्त्यात्मा यस्येदियं विमथि
पुंजुहकैर्लनशोकुरित्युक्तेः निवृत्ताः पतिभिर्वार्यमाणा अपि न निवृत्ताः वृजसीयंति न्यस्तसु आत्मा चित्तमस्येति भक्ताः सं
वृत्तो योगमायायाश्चादितः नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृत इत्युक्तेः संप्रमर्दयति दुष्टान् संप्रमर्दनं अहानि सं
वर्तयति सूर्येनाहः संवर्तकः बहतिरुतं ह विदेवान् न ग्निरूपेण बहिः अग्निमुखो वै देवा इति श्रुतेः न विद्यते दास्यं प्र
निलः कंसं निजित्य अग्नेनापेचय्य दानात् रुक्मिणा गतं वित्तं तवीमं न इलौ धरो धरणा धरणी धरोऽनंतस्त

प्रावर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः अहः संवर्तको बहिरनिलो धरणी धरः ३८
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुविभुः ५५

प्रेमवशादह रूपेण वा ३८ शोभनः सर्वलभ्यतानि वारकः प्रसादोऽस्य सुप्रसादः किमलभ्यं भगवति प्रसन्नेऽपि नि
केतन इत्युक्तेः प्रसन्नो भक्ता पराधैरकलुपित आत्मा चित्तस्य प्रसन्नो आत्मा विश्वस्मिन् धृष्टोति प्रगल्भने विश्वधृक्
विश्वधरणा द्विष्वधृक् इति भाष्ये त्वयिकाभिप्रायेणः सर्वेषु पुस्तकेषु शिष्टेष्वपि विश्वधृगित्येव पाठान् विश्वभुन
क्तिपालयति विश्वभुक् विविधं भवति विभुः सत्कृतः पूजयति धर्मरक्षार्थं गोब्राह्मणान्सत्कर्ता सत्कृतः पूजितैरपि
पूजितः न्यायकर्मभिरेव साध्वीति परकार्यसाधुः जनात्संहारसमये ह्यते अपनयति जहूः प्रयोदरादिः बीस्वागंगा
जहयस्माज्जहति इति पौराणिकाः इदं च सर्वाः शक्तयः तत्र निष्ठा भगवते एवेति सिद्धांताभिप्रायेण योज्यं ५५

२१
दा. ध. टी

सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नाशयणो नरः ३९ असंख्येयो प्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृतशुचिः सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ४० वृषादीहृषभो विष्णुर्हृषपर्वहृषोदरः वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ४१

रथाद्योः सितेः ग्रीष्मे हुतवहे पि स्यादुमधा सुहृन्त्रिणीति विश्वः सिद्धार्थः ३ र्थमानोस्य सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धमुक्तिं
ददाति सिद्धिदः सिद्धिचत्रैवर्गिकमपि फलमानुषंगिकतया साधयति सिद्धिसाधनः ४- दृषो धर्मस्तद्रूपः प्रदः द्वाद
शाहादिः तदस्यास्ति दृषा ही वर्षतिका मान्दृषमः वेवेष्टिपादं चक्रमणेन पुनर्विस्तुः दृषो धर्म एव सोपानपर्वयत्प्राप्तौ
दृषपर्वी दृषो धर्म उदारोऽस्य दृषो दरः दैत्यवधादि कमपि साधुरक्षणाभिप्रायेयो वै भगवता कृतं ननु दैत्य द्वेषेणेति तत्र
नवव्रतीतेः वर्धयति भक्तैः कृतमल्पमपि वर्धनं किंचित्करोत्युर्वपि यस्वदत्तमिति दशमे स्वदत्ते किंचिदप्येव दुरुत्तरोतीत्य
नयः स्वैर्भक्तैः दत्तं स्वप्रपंचरूपेण वर्धमानः एवमपि विविक्तः पूजः विविक्तोऽस्तु विजनादितिकोशात् श्रुती सागरम्

वैष्णवसागरः श्रुति कारणं त्वान्प्रकृतितात्पर्यविषयत्वाच्च
४१

शोभनाभुजाप्रस्यसुभजः दुःखेन हृदये धार्यते मुमुक्षुभिर्दुर्धरः प्रशस्ता वागस्यास्ति वाग्मी महानिद्रो महेंद्रः वसुधनं
 ददाति वसुदः दीपमानं वस्वपि स एवेति पुनर्वसुरिति भाष्ये तत्र पुंस्त्वमा र्षवसति नित्यं मथुरायाम् वसुर्वानैकानि रूपाण्यस्य
 नैकरूपः बृहद्वसुधातं कं विनोद्यन्तं वराह रूपमस्य बृहद्रूपमस्य बृहद्रूपः शिपिः पशुस्तत्र यज्ञरूपेण विष्टः प्रतिष्ठि
 तः शिविष्टः यज्ञौ वेति स्फुपशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठितीति श्रुतेः शौत्याच्छपनयोगाच्च शीतिवारिप्रवक्षते त
 त्पानाद्रुक्षणाच्चैव शिपयो मताः तेषु प्रवेशाद्विष्टेशः शिपिविष्टः इहोस्य त इति पुराणे प्रकाशयति प्रकाशः ४१ ओजः
 प्राणवलंतेजः प्रतापः धुतिर्देहकांतिताः धारयति ओजस्तेजो धुतिधरः ओजस्तेज इति नाम द्वयं वलं वलवतां चाहं

सुभजो दुर्धरो वाग्मी महेंद्रो वसुदेवसुः नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ४२ ओजस्ते
 जो धुतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः रूढः स्पष्टाक्षरो मंत्रश्चंद्राशुभास्कर धृति ४३ अमृतांशुद्र
 वेभानुः शशिविंदुः सुरेश्वरः औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ४४

तेजस्तेजस्विनामिति भगवद्वचनादित्यपि भाष्ये तत्र विभागसर्वाणि प्रकाशरिति प्रकाशस्तादृगता विग्रहोऽस्य प्रकाश
 तासां वित्रादिभिर्विभूतिभिः प्रतापयति प्रतापनः रूढः परिपूर्णः स्पष्टमक्षरं प्रणवरूपं वाचकमस्य स्पष्टाक्षरं मंत्रं व्यो
 त्वात्मन्त्रः मंत्रपतिवामंत्रयंतं च कस्मिन्मंत्रिभिश्चोद्भवादिभिरेति दशमेशंतमानां चंद्रस्यांशुरिवाद्वादकश्चंद्राशुः भास्कर
 इत्येव धृतिरस्य भास्कर धृतिः ४३ उद्रवत्पस्मा उद्रवः अमृतांशोः चंद्रस्य उद्रवः समुद्रमयनेन चंद्रोत्पादकः अमृतांशुद्र
 वः भाति भानुशश इव विंदुलांछनमस्याशशविंदुः स एव सर्वोषधिपोषकः पुष्पाचोषधीः सर्वाः सोमोभूत्वारसा
 त्मक इति भगवद्वचनात् सुराणां देवानां ईश्वरः सुरेश्वरः संसाररोगनिवर्तकत्वाद् औषधः जगतः सेतुरिव जगतः सेतुः

सुरा
 धर्मज्ञानादयो गता पराक्रमश्चास्मि सत्यधर्मपराक्रमः ४५

म.भा.
प्र.छ.टी.
१८

भूतभव्यभवन्नाथः स्पष्टः पवनः वायुरिवपवनः पवतामस्मीतिवचनात्पावयतेपावनः भाषाघावातः पवनः इति श्रुतेः
अप्रनात्प्राणान् प्रात्मत्वेनलातिगृह्णातिअनलः सकलजीवनिकायरूपः जीवः परमात्मनोरभेदात् अप्रनलः गिरिवे
ति वाभक्तानां कामांस्तद्विषयामिलाषात्स्वरूपप्रदानेनहंतिकामं कामं पुत्रं करोतिकामकृतकांतः सुंदरः कांतोश्मनि
प्रियेचारीतिविश्वः काम्यतेमुमुक्षुभिरपिकामः कामान्प्रकर्षेणददातिकामप्रदः प्रकर्षेणदिव्यरूपतयाभवतिप्रादुर्भव
तिपुनः पुनः तमदुर्गंवाल्कमं वृजेक्षणेतिदशमोक्तेः ४५ युगादियुगारंभंकरोतियुगादि कृत इति तृतीयं नाम्नाश्रितं

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोनलः कामहाकामकृत्कांतः कामः कामप्रदः प्रभुः ४५ युगादि
कृद्युगावर्तेनैकमायोमहाशनः अप्रदृश्योव्यक्तरूपश्चसहस्रजिदनंतजित ४६

युगादिकृतादीन्याऽवर्तयतिकालात्मनायुगावर्तीनैकमायोवद्भूमायः इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपइयतइतिश्रुतेः प्रतिजीवम
विद्याभेदाभ्युपगमात् महदशनमस्यमहाशनः यस्यब्रह्मचक्षुश्चोभेभवतउदनः मृत्योर्यस्योपसेवनमितिश्रुतेः
अप्रदृश्योज्ञानेन्द्रियानांतचेहेतुरव्यक्तरूपः सच्चिदानंदरूपः कारणरूपोवाव्यक्तरूपइतिवाक्येदः तत्रस्थूलरूपोपा
त्यर्थः सहस्राण्यसुराणांजपतिसहस्रजित एवमनंतजित ४६

शिव
१८

इष्टः परममंदस्त्वत्सकलेष्ठाविषयः सर्वैर्पूजित इति वा इष्यते या यज देव पूजा संगतिकरणदानेष्टित्यादिभ्यां
 इष्टः शब्दोत्पत्तेः सर्वान्तर्यामिन्वादिशिष्टः शिष्टानां विदुषामिष्टः शिष्टेष्टः प्रियो हि ज्ञानिनोत्तर्यमिति भगवद्वचनात् शिखंडी
 मयूरपिच्छं सोऽस्यास्ति गोपवेषधरस्य लंकारशिरोमणित्वेन शिखंडी न ह्यतिभूतानि भाषयान् दुषः वर्षति कामान् दुषः वृ
 षो हि भगवान्धर्मः स्मृते लोकेषु भारत नैद्यं दुकं यदाख्यातैर्विद्धि मां वृषमित्युतेति महाभारते भक्तानां क्रोधं हंतिक्रो
 धहाप्रसाधुषु क्रोधं करोति क्रोधकृतं कार्यमात्रस्य कर्तृत्वात्कर्ता क्रोधकृतां देत्यादीनां कर्ता छेदक इत्येकं वानामेति

इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी न दुषो वृषः क्रोधहा क्रोधं कृत्कर्ता विश्ववाहुर्महाधरः ४७
 प्रच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदेवा सवानुजः अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ४८

भाष्ये इदं च विभागसंवादि विश्वे त्रैलोक्यवर्तिनो वाहनोऽस्य विश्ववाहुः महापूजां धरती महाधरः ४७ भक्तेभ्यः
 कदापि न च्युतः प्रच्युतः तस्याहं न प्राणस्यामि स च मे न प्राणस्य तीत्युक्तेः सौर्गुणैः प्रसिद्धित्वात्प्रथितः प्रकर्षेणाति
 शब्दायते पुनः प्राणः मे घगं भारयावाचेति दशमोक्तेः प्राणान्ददाति भक्तरक्षणार्थं पुनः प्राणदः भक्तरक्षणत
 त्पर इत्यर्थः वासव इदं स्तस्यानुजो वासवानुजो वामनावतारे सरसामस्मि सागर इति भगवद्वचनादपां नि
 धयेति चतुर्थ्यतः प्रज्ञानस्य सतः प्रपंचोपादानत्वादधिष्ठानमप्रमत्तः तत्तत्कालिकं तत्तत्कर्म सुप्रमत्तः
 स्वमहिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठा संज्ञात्वाऽस्यति वा ४८

स्कंदतिवायुरूपेण शोषयति स्कंदः स्कंदस्य वायोर्धरः स्कंदधरः धुरंजगदुत्पत्त्यादिस्त्वां वहति धुर्यः व काशद
मिमत्तान्यदार्घ्यान्दशतिवरदः वायुवद्देगवद्वाहनं गरुडरूपमस्य वायुवाहनः वासुदेवापत्यत्वाद्वासुदेवः दहंतो
भानवोऽस्य चंद्रसूर्यरूपस्य वरुद्भानुः आदिकारणं सतूदेवः क्रीडादिमान आदिदेवः पुराणि शत्रुणां दारयति
पुरंदरः वाचयमपुरंदरौ चेति साधुः ४५ नशोकोऽस्मादशोकः तारयति भक्तांस्तारणाः तारयति दृष्टनविशिष्युषा
लांशस्तारः पराक्रमवत्वात् तशूरः शूरस्यापत्यं शौरिः व्यवहितमप्यपत्यं भवतीति सिद्धं तात जनानां मीश्वरो जने
श्वरः अनुकूल एव सर्वेषां मात्मरूपत्वात् अनुकूलः शतमावर्त्त प्रादुर्भावा अस्य शतावर्त्तः पद्मं हस्ते स्थास्ति पद्मी

स्कंदः स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः वासुदेवो वरुद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ४५ अशोकस्तार
णस्तारः शूरः शौरिजनेश्वरः अनुकूलः शतावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ५० पद्मना
भोऽरविंदोत्तः पद्मगर्भः शरीरभूत महोद्विष्टो वृद्धात्मा महात्मा गरुडध्वजः ५१

मिति

अपरेण धुना मत्वं श्रीभागवते पद्मनिभे ईक्षणे अस्य पद्मनिभेक्षणः ५० पद्मस्य नाभिः कर्णिका तस्यत्वात् पद्म
नाभः पुनरप्रविंदे इवाक्षिणी अस्वारविंदोत्तः पद्मे हृदयपद्मो गर्भ इव तन्मध्ये उपास्यत्वात् तस्य पद्मगर्भः शरीराणि
विभार्त्ति अत्र रूपेण पोषयति प्राणरूपेण धारयति वा शरीरभूतं महता हृदिरस्य महर्द्धिः प्रपंचरूपेण वृ
द्धत्वात् सध्वः वृद्धः पुरातनः आत्मा स्याद्वृद्धात्मा महात्मा तस्य तात्त्विकं इंद्रियाण्यमहात्तः अज्ञो विभीतकतरुः पाक
शोशकोऽतोत्तमिंद्रियं इति कोशात् गरुडध्वजः चक्रपाणि वत्सर निपातः गरुडो ध्वजोऽस्येति वा ५१

शिव
२६

ननु लाड्यमास्यः प्रतुलः नत्वत्समोऽस्त्यन्यधिकः कुतो न्य इति भगवद्गीता स्वोक्तं शीर्यं नेशरीराणि तेषु प्रत्यगात्मतया मा
 ति शरभः विभेद्यस्मात्सर्वः भीमः भीमो दयोपासन इति साधुः समयजंतुनां जानाति समयज्ञः समसमत्वं यज्ञोऽस्य
 वा समत्वमाराधनमच्यतसेति प्रल्हादोक्तेः हविर्हरति शृणुति हविर्हरिः अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्तेति भगवद्वच
 नात् अथवा हवीरूपत्वाद्धविः तच्चासौ हरिः सर्वपापहरत्वाद्धरिः सर्वलक्षणैः प्रामाण्यैर्जायमानं लक्षणं ज्ञा
 नंतत्र साधुः सर्वलक्षणलक्षणः सर्वशास्त्रात्पर्यविषयवत्वा लक्ष्म्या नित्यः मस्यास्तिलक्ष्मीवान्नित्ययोगे म

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः सर्वलक्षणलक्षणो लक्ष्मीवान्समितिंजयः ५२
 विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामो दरः सहः महीधरो महाभागो वेगवान् मिताशनः ५३

तुल्यसमितिं संग्रामं जयति समितिंजयः ५२ विगतः क्षरो यस्मान्नाशः विक्षरः रोहितो मत्स्यवयुर्धरत्वात् मार्ग्यते
 अन्विष्यते मार्गः हेतुः निमित्तोपादानो रूपः दमेन प्राप्या दाम उदार उत्कृष्टा मतिर्यदि विषया दामो दरः पृष्टो द
 रातिः दमान् दामो दरं विदु रिति महाभारते तयोर्मध्यमपगतं वद्ध दाम्ना गाढं तयोदरे ततश्च दामो दरं नो सययौ
 दामबंधनादिति ब्रह्मपुराणे सर्वान्सहते अभिभवति सहः माहो गिरिरूपेण धरति पुनर्महाधरः माहभागो भा
 ग्यमस्य महाभागः वेगवान् अनेजदेवं मनसोजवो य इति श्रुतेः अमितमशतं मस्य सर्वसंहर्तृत्वात् अमिताशनः ५३

मृ. गा.
२०
रा. ध. टी.

उद्भवो भवान्संसारत उद्भवः क्षोभयति क्षोभणः प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यान्मे ४० या हरिः क्षोभयामास भगवान्सर्वकाले
स्वयेष्टयेति विष्णुपुराणे दीव्यति क्रीडादिकरोति देवः श्रीविभ्रतिर्जगद्गुण उदरेऽस्य श्रीगर्भः परमश्रासा वाशानश्रीः
अपरमेश्वरः साधकतमं करणं प्रनयथा सिद्धनियतपूर्वकवर्तिका रणं धातपात व्यापारश्रयः कर्ता विकरोति
विकर्ता दुर्विज्ञेयत्वात् गहनः गूढति संवृणोति स्वस्वगुहः ५४ संविद्रूपत्वात् व्यवसायः व्यवतिष्ठते जगदस्मि
न्व्यवस्थानः संतिष्ठते समाप्तं भवत्यस्मिन्संस्थानः स्थानं वैकुण्ठादिभक्तेभ्यो ददाति स्थानदः नाना कर्म क
र्तृत्वेऽपि स्वस्वपतो ध्रुवः परा रुद्धिः रस्य परर्द्धिः स्वप्रकाशज्ञानरूपतया परमः स्पष्टः परमानंदरूपत्वात् तुष्टः

उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ५४ व्यवसायो
विवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः परर्द्धिः परमस्पष्टः तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणाः ५५ रामो
विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोनयः वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ५६

पूर्णत्वात् शुभं सर्वेषां सर्वार्थदमी क्षणं यत्त्वर्तकं पक्षिष्यं वा शुभेक्षणाः ५५ रमंते योगिनो स्मिन्मः रमंते योगिनो न
ते सत्यानन्दे चिदात्मनि इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत इति पुराणे विरमते जगदस्मिन्विरामः विगतं रजो स्मा
द्विरजः ब्रह्मविशेष्यं मार्गं पत्न्या नमाचष्टे पुनः मार्गः भक्तेः स्वस्वहृदये नेतुं शक्नोति नेयः नपति भक्तोपहृतं मत्प्रेममपि
नयः पत्रं पुष्पं फलं तोयमिति भगवद्भवनात् ननयति बहुष्य भक्तोपहृतं नमते तोषायकत्वं
त इति वचना ४० शतं विवृतं वीरः अदधानस्य सत्यदया सुशक्तिमतां मध्ये श्रेष्ठः शक्तिमतां श्रेष्ठः धर्ममाचष्टे करोति वा

धर्मविदुत्तमः ५६

विजताकुंठाप्रतिघातोयेभ्यस्तेषां भक्तानामयं वैकुंठः पूरणात्स — — दैवततोसौ पुरुषो मत इत्युद्योगपर्वणि प्रकृतः प्रा
णः शब्दो वेद रूपो स्य प्राणः प्राणं वेदं ददाति ब्रह्मणो पुनः प्राणदः पो ब्रह्माणं विददाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिणोति त
स्मादिति श्रुतेः प्रकर्षेण नूयते स्वरूपेण वः वाच्यवाचपोरभेदात्प्राणव एव वा प्राणमतो हय देवास्तस्मात्प्राणव उ
च्यते इति सनत्कुमरवचनानुसारेण तु पृष्ठो दशदिः पृथुर्वीपकः पृथुराजरूपो वाहिरण्यशब्देन स्वर्णवाचिना प्र
शस्तो लक्ष्यते सचासौ गर्भो भिक्ः पुनः हिरण्यगर्भः गर्भो भूणे भेदे कदाचित्ति विश्वः शत्रून्ति शत्रुघ्नः व्याप्नोति
व्याप्तः कर्तारिक्तः वातिसर्वत्र वायुरधः प्रकाशनाः समर्थः प्रक्षजं दूंद्रियज्ञानमस्मिन् न धोक्षजः ५७ रतुर्वसंतः

वैकुंठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्राणवः पृथुः हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्नो वायुरधोक्षजः ५७
रतुः सुदर्शनः कालः परमेशी परीग्रहः उग्रः संवत्सरो दक्षो विष्णो विष्णुदक्षिणः ५८

रतुनां कुसुमाकर इत्युक्तेः शोभनं दर्शनं मस्य सुदर्शः कालपतिः कालः कालकलयता महमिति भगवद्वचनं पर
मे सर्वोत्कृष्टे स्थाने तिष्ठति परमेशी तत्पुरुषे कृते तल्लुके प्रवावेति षत्त्वं परिगृह्यते स्वीक्रियते मुमुक्षुभिरन्यदेवतात्पणे
न परीग्रहः उत उत्कृष्टं पथा तथाग्रसते सर्वं उग्रं सदाशिवरूपः सदाशिवनामा वा शिवो विष्णो रभेदवचननिच
यान्वा मानितवगो विंदेत्सुक्तवचनवलाञ्छे सम्यग्वसतितत्कर्मस्तेन तत्कालरूपेण संवत्सरः देशकालस्त
थाद्रव्यमित्याद्युक्तत्वात्कर्तुर्धर्मश्च मन्मय इत्युक्तेः दक्षः प्रनलसः सत्कर्मसु विष्णो मयतिजगद्विष्णोमः
विष्णुस्मिन्दक्षिणः विष्णुदक्षिणः दक्षिणः सरलोदारपरच्छंदानुवर्तिष्ठिति विश्वः ५८ ५८ ५८ ॥

विस्तार्यते जगदस्मिन्विस्तारः सर्वत्र स्थिति शालः स्यावरं प्राकाशादिपदार्थः तत्रापि स्यालः स्थिरः सद्रूपेण स्या
 एतद्विसर्गमिधः प्रतएव स्यावरस्याणवेदतिचतुर्थ्यं ते प्रतिभातीत्याभिपुक्तोक्तेः प्रमाणं प्रमाता सत्यवा दो वा
 प्रमाणं नित्यमर्यादा सत्यवादि प्रमातृत्विति विश्वः दीजमव्ययं इत्येकं नाम वीजाया व्यपायेति चतुर्थ्यं तः प्रार्थ्यत इ
 त्यर्थः नास्त्यर्थः परमार्थः स्मादः नर्थः प्रपंचस्या वस्तुत्वेनास्यैव परमार्थत्वात् महान्कोशोऽस्य महाकोशः म
 हान्कोशश्चानंदमय इति वा महान्तः कोशाः प्रसिन्वा सगुणवस्तुलः सर्वाधिष्ठानत्वाभ्युपगमात् महान्भोगः सुखं वा
 यस्सः महाभोगः भोगसुखे स्यादिदृतामित्युक्तेः महान्तो धनाः प्रस्य महाधनः निः किंचन जनप्रिय इति तत्र तत्रो
 क्तैः ५९ न निर्विघते भक्तकार्ये निर्विघः स्याविष्टः भः सत्ता रूपः न भवति प्रभरिति वा धर्मस्य रूप इव धर्म

विस्तारः स्यादवरः स्यात्पुः प्रमाणं वीजमव्ययं अपर्योनयो महाकोशो महाभोगो महाधनः ५९
अनिर्विणः स्यादविष्टो मर्धर्मपूषो महामखः नक्षत्रनेमिर्नक्षत्राक्षमः क्षामः समाहनः ६०

पूयः पूयेयश्चुर्वध्यतेयथाभगवति धर्म इत्यर्थः भगवदधीनो धर्म इति यावत् श्रुति स्मृति ममैवाज्ञे इत्युक्तेः भगवतः
सर्वोत्तममिदं त्वमेव महान् सर्वमखापेक्षयाधिकं फलदो मखोरस्य महो मखः नक्षत्राणि जे मयोऽस्य नक्षत्रनेमिः शा
तांशा विनिविष्टः स एवाह्लादकः प्रशस्तं नक्षत्रं जन्म काले स्यात्ति नक्षत्रा धर्म प्रधानो निपुणः सुशीलः प्रियं
वदः शास्त्रतः सुखायः स्याद्द्रोहिणीषु प्रवरः कुलस्य पुमान् चिवे की रन लाल सश्चेति ज्योतिषे क्षमते स्वल्पेना
चनेनाऽपराधाऽक्षमः प्रपराधसहस्राणि प्रपराधशतानि च यमेनैकेन देवेशः क्षमते प्रणयार्चित इति स्कांदेता
मः कृशो भक्तदुःखोपस्थितो भक्तैव स्मृतः प्रतिप्रयणत्वात् गुणमेतत्प्रहृष्टमेहृदयान्नोपसर्पति यद्गोविंदे

निपुकोशकक्षामां दुरवासिनं द्रुपद्योगपर्वलिख्य
गिरुनंचेष्टास्यसमोहनः ६०

यत्तेयं स रूपं यत्तेवैविस्वरिति श्रुतेः कृतुर्धर्मश्च जन्म य इति श्री भगवता च १ ज्यते १ ज्यः यत्त इत्येकं नामेति भक्ताः यत्ते राज
 स्य १ ज्ये इति तदर्थः महती इत्यास्य महज्यः करोति नाना क्रियाः कृतुः सतता यते सत्रं सत्रं पाग रूपो वा सता सज्जनं गति प्राप्य
 सतां गतिः सर्वपश्यति तद्धीलः सर्वदर्शी विशेषेण मुक्तो दोषैरात्मा विमुक्तात्मा सर्वज्ञाति विशेषेण सर्वज्ञः ज्ञानमुत्तमं
 इत्येकं नामेति भाष्ये वृत्तिभिन्नज्ञानरूप इति तदर्थः ६१ शोभनं व्रतमस्य सुव्रतः सकृदेव प्रपन्ना पतवास्मीति च न चने
 प्रभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येत द्रुतं ममेति श्रीमदध्यात्मरामायणे शोभनं मघमाततं प्रारंभ उपपायो वास्य सुमुखः सूक्ष्मः दुर्वि
 र्ज्ञेयः शोभनो घोषो च जोनेन सुघोषः सुखददाति भक्तेभ्यः सुखदः सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्षो ये कर्ता मोहनमपि स्त्रीणां म

यत्त इज्यो महज्यश्च कृतुं सत्रं सतां गतिः सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमं ६१ सुव्रतः सुमु
 खः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् मनोहरो जितक्रोधा वीरवाह विदारणः ६२ स्वापनः स्ववशो
 व्यापी नैकात्मानैककर्मकृत् वत्सरो वत्सलो वत्सीरत्नगर्भो धनेश्वरः ६३

मोहरति मनोहरः जितः क्रोधोऽनेन जितक्रोधः वीरास्तत्र तत्कर्म समर्थो वाहवोस्य वीरवाहः विदारयति रिपुवत्सो नृसि
 हा वतारो विदारणः ६२ स्वमापयति प्रापयति भक्तान् स्वापनः सुष्टः न सः अपराधानः स्वेषां वश इति वा व्याप्नो
 ति व्यापी नैकेषां मात्मानैकमात्मानैकमात्मा सकलजीवविं वस्त्वान्नैकात्मिकं कर्माणि करोति नैककर्मकृत् वतः
 सान्त्विति ददाति योगोपीभ्यः वत्सरः वत्सा हरण लीलायां तथा दर्शनात् वत्सलः स्नेहो भक्तेस्तस्य वत्सलः व
 त्साः संति चारणाय प्रस्य वत्सीरत्नानि ५ त्कृष्टानि वस्तुनि गर्भेऽस्परत्नगर्भेऽधनस्येश्वरो धनेश्वरः प्रन्नादो

६३ सुदान इति श्रुतेः

भा.
टी.
२२

धर्मगोपायति धर्मगुप धर्मगुपे चतुर्थ्यं तं धर्मं करोति धर्मं कृतं प्रशस्तो धर्मोस्तस्य धर्मी सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं हरं विनाशो
अक्षरमविनाशिनं विज्ञातृरूपः किंतु ज्ञानरूपः अविज्ञाता अविनाम विरूप पन्मानां गोपानां ज्ञातेति वा तस्य तत्कर्म
विज्ञायेति दशमोक्तं सहस्राणि अंसनः किराणा अस्प सूर्य रूपस्य सहस्रां सुविशेषेण धत्ते धारयति पोषयति वा
जगविधाता कृतानि पर्यासा निलक्षणा न्यस्य कृतलक्षणाः पुण पर्यासयोगः कृतः गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाः कृत
लक्षणाविति चामरः ६४ गभस्तिनेमिः सत्वस्यो सिंहो भूतमहेश्वरः प्रादिदेवो महादेवो देवेशो देवभट्टुरुः ६५
तुल्यैः सचेति सत्वस्यः उद्यमस्या सदा लक्ष्मीरिति वा सत्वगुणेन प्राप्य इत्यर्थः नृशब्दलोपेन सत्वभामेति व

धर्मगुप धर्मक धर्मी सदसत्क्षरमक्षरः अविज्ञाता सहस्रां सुविधाता कृतलक्षणाः ६४
गभस्तिनेमिः सत्वस्यो सिंहो भूतमहेश्वरः प्रादिदेवो महादेवो देवेशो देवभट्टुरुः ६५
उत्तरो गोपतिर्गोपज्ञानगम्यः पुरातनः शरीरभूतभट्टोक्ता कपोद्रो भूरिदक्षिणः ६६ ६६

नृसिंहशब्देनोच्यत इति भाष्ये सिंह इव विक्रमो वा भूतानां सहस्योत्सवस्योच्चरः भूतमहेश्वरः प्रादिः कारण
भूतो देवः सकल दिव्य बुद्ध्या त्वर्पाश्रयः प्रादिदेवः अतएव महादेवः महादेवः देवानामाश्रयः शानशीलः दे
वेशः देवास्त्रिभुवनि देवभूतगुरुः गणतितत्त्वगुरुः देवभूतगुरुदेवभट्टुरुः सुराणां देवताशक्रस्यापि जनार्दन इ
ति दानधर्म ६५ उत्तरः सर्वोत्कृष्टः गवांपतिः स्वामी गोपतिः गोपायति गोपज्ञानेन गम्यो न कर्मण ज्ञानग
म्यः न कर्मणेति प्रकृतेः पुरापि भवत्वात् पुरातनः शरीरभूतरूपाणि भूतानि विभर्ति शरीरभूतभूतपस्य एधि
वीशरीराभेत्पादिप्रकृतेः भोक्ता पालयिता पंचमं शतं ५०० एकपि सुग्रीव इन्द्रोऽनेन कपोद्रः भूरिभ्यो दक्षिणः भू

सोमं विवेति सोमपः रघुनाथपार्थदिरूपेण नाना यज्ञकर्तृत्वात् अथैतान् देवान् पाति प्रमृतमयः सोमः चंद्र इवाल्हादक उ
मानसीहैमवती हरिद्रा कीर्तिकीर्तिस्थिति विष्णोर्कैः कीर्तियुक्त इति वापुस्तु व हून् जनयति पुरुजित पुरवो वहवः सत्तमाद्ये
न पुरुसत्तम वीतराज भयक्रोधा मन्मयामा मुपाश्रिता बहवो ज्ञात तपसा एजो मद्रावमागता इति भगवद्वचनं विशि
ष्टे नपोऽस्य विनयः यो वै न कामान्मभयान्नैक्रोधान् नार्थकारणात् अन्यायमनुवर्तते स्थिरबुद्धिरलोलुप इत्युद्योगप्रवर्णि
जयति क्रोधादीन् जनयः सत्यासंधाप्रतिज्ञास्य सत्यसंधः नानृतं हि वचो विप्रप्रोक्तं पूर्वमयानघमत्तप्रतिज्ञो हि पतिर्लो
कानां सत्यवान् भवेदिति हरेवंशे विप्रेति नारदसंवेधानं दासोदानं प्रदान इति धातोः तत्रार्हो यो गः दशार्हः अतः पात्र
तरः कोन्यः त्रिषु लोकेषु विद्यते कृष्णात्कमलपत्रा सा धेवदेवा जुनार्दन इति हरिवंशे दशार्हवंशो द्रवत्वाद् दशार्हः

सोमपो मृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः विनयोजयः सत्यसंधो दशार्हः सात्वतां पतिः ६
जीवो विनयिता साक्षात् मुकुंदो मितविक्रमः अंभो निधिरनंतात्मा महोदधिशयंतकः ६८

सात्वतं योऽक्षं लंचैव तं त्रैलोक्यं चरात्रिके इति ब्रह्मांडपुराणतत्तदा चक्षते सात्वतो नारदाद्याः लिजंतात् द्विपुत्रेषां पतियोगसे
मनिर्वाहकः सात्वतां यादवविशेषाणां पतिर्वापति गतिश्चांधक वृष्णि सात्वतामिति प्रथमस्कंधे श्रीसुकोक्तेः सातिः
सुखार्थः सोऽत्र हेतुमण्यंतः तस्मात्तेशः सातयः वा स रूपन्यायेनाक्षेपसात् परमात्मा सात्वतां भक्ता इति त्वनुपसर्गस्त्रिपेति
सूत्रे अभिपुक्ताः तसौ मुत्त्वर्थे इति भत्वा ज्ञरात्वेन ६ जीवपति जीवः विनयति विनयिता तस्याः साक्षात् विनयिता साक्षात्
कं नाम मुक्तिं भक्तान्ददाति मुकुंदः पृषोदरादिः अमिता विक्रमा अस्येत्यमितविक्रमः तानि ह वातानि चत्वार्यंभोऽसि
देवामनुषाः पितरो सुरा इति श्रुतेरभसां देवादीनां निधिरिवोपादेयः अंभो निधिरनंते श्रीमति वल्लभदेव आत्मा चि
त्तमस्यानंतात्मा महोदधो शोते महोदधिशयः अंतकः ६८

न जायते प्रादुर्भवति प्रसुद्ध हृदये प्रजः महः पूजातर्होमदार्ह इति भाष्ये महानहो वासैर्भक्तैर्भक्त्यः चिंतनीयः स एव स्वा
 भाव्यः जिता प्रमित्राः प्रनेनेति जिता मित्रः प्रकर्षेण मोदते मोदयति वा प्रमोदनः ॥ प्रानंदः ॥ सुखं एतस्यैवान्यानि भूतानि
 मात्रा मुपजीवन्तीति श्रुतेः नंदयति स धर्मयति जनानं दनः स्वयंच समृद्धेति ॥ अतो नंदः सत्यधर्मस्य सत्यधर्मापापा
 दिरहितः त्रिषु लोकेषु विक्रमो गमनमस्य त्रिविक्रमः ६८ महर्षिः कपिलाचार्य इत्येकं नामेति भाष्य कृतः महान्
 पिरतां द्रियदर्शी महर्षीः कपिलश्चासावाचार्यश्च कपिलाचार्यः सिद्धानां कपिलो मुनिरिति गीता सुप्राचिनोति प्रा

॥ प्रजो महार्हः स्वाभाव्यो जिता मित्रः प्रमोदनः ॥ प्रानंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ६९
 महर्षिः कपिलाचार्यो कृतज्ञो मेदिनीपतिः त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांत कृत ॥

स्वार्थमाचरे स्यापयत्यपि स्वयमाचरते यस्तु सः प्राचार्य उदाहृत इति स्मृतिः कृतं जनाति कृतज्ञः मेदिन्याः प
 तिर्मेदिनीपतिर्युधिष्ठिरोग्रसेनयोरपि भगवदधीनत्वाद्गमावतारे पृथिवीपतित्वाच्च ॥ त्रिपदान्यस्य त्रिपदः त्रि
 दशानां देवानां मध्यक्षः त्रिदशाध्यक्षः महाशृंगं प्रभुत्वं उत्कर्षविषाणां वामस्यावतारे स्य महाशृंगः शृङ्गं प्रभु
 त्वेशाखरे च ह्रस्वोऽं वु ए च के विषाणोत्कर्षयोश्च पतिविश्वः कृतांतः सिद्धान्तकरोतीति कृतांत कृत यमम
 कुशं न कर्म वा कृतंतीति तथा पा कृतांतो यमसिद्धान्तदेवा कुशलकर्मस्वित्पमरः ७० ७० ७० ७० ७० ७०

महावराहो कोटरोवराहः गाः विंदंतिलभते चरपितुं मोविंदः शास्त्रतत्त्वादर्शनं ताञ्च गोविंदो वेदनाहुयमित्युद्योगपर्वणि सेन
या सुष्टु पातिसुषेणयतिशिरागतात् पवाघचउपसर्गन्सुनोतिषत्वमार्घः शोभनासेनास्यवाकनकांगदं स्वर्णमयंचंपकम
यं वाकं पूरंतदस्यास्तिकनकांगदीकनकचंपकस्वर्णइति विश्वः गृहितं संवरीतुं योग्यः गुह्यः परमरहस्यरूपत्वात् शंसित
हि गुहिभ्यः स्त्वएव कव्यइति क्यप् गृह्यमिप्रापत्वाद्भीरः नद्यस्य कर्हिचिदिति प्रथमस्कंधोक्तेः गहनोदः प्रवेशः भक्तैर
वस्थात्रयभावसाक्षित्वाद्गहनोदं द्विये रण्यत्वात् गुप्तः मायाघेषामपासृष्टयमां पश्यसिनारदेत्युक्तेः चक्रगदसु
दर्शनकोमोदकोतपोर्धरः चक्रगदाधरः ॥ विधत्ते भक्तानां हितं बोधाइति भाष्य कृतं चार्थिकं नत्वेन द्वातो रूपं पृष्ठा
दरादित्वकल्पनायतेः रूपतुविधविधाने इत्यस्मादसुतिबोध्यं स्वं भक्ताः अंगानीवास्यत्वांगः शत्रुभिर्न जितः अजितो भ

महावराहो गोविंदः सुषेणः कनकांगदी गुह्यो गंभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ वेधाः स्वांगो
जितः कृष्णो दृढः संकर्षणे चकृतः वरुणो वारुणो वृक्षपुष्करास्तो महामनाः ॥ २२

कैर्जिनोवाः कृष्णवर्णश्च मेयस्मात्तस्मात् कृष्णो हर्मर्जुनेति मोक्षधर्मोक्तेः पुनः कृष्णः समर्थत्वात् ६८ः ६८ः स्थले भ
शोशक्ते प्रगाढे विदोमतइति अंजिता भक्तैरिति तावा विश्वः संकर्षति भक्तदः खं संकर्षणं मच्चवंत्यपि पदुक्तो महत्त्वात् प्रल
यापदिप्रतो चकृतः स्मृतो लोके सर्वे गो व्यापकइति काशी खंडे संकर्षणे चकृतः इत्येकं नाम्नेति भाष्ये वृणुते स्वं प्रापयितुं वरु
णः नापमात्मप्रवचने न लभ्यो न चेज्यमानहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते न लभ्यः तस्यैष मात्मा वृणुते तनुं स्वामिति श्रुतेः
वरुणपदेन वरुणलोको लक्षते तत आगतः वारुणः एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरः स्वयं प्राणमाणा स्वपितरं बंधूनां
चावरुमुदमिति वरुणलोके गत्वानंदमादाय तत आगमनस्य दशमे उक्तः वृक्षतिसंसारं वृक्षः भक्तकल्पवृक्षो वाव्यो
मपुष्करमंवरमिति प्लोके पुष्कं जलं रातिदरातिपुष्करमिति तारस्वाम्युक्तेः पुष्कशब्दस्य जलवाचित्वात् वृक्षमेष कृतेपि पुष्क
रं पुष्कं जलं तइति उत्सृजते इति व्युत्पत्त्या मजलेशास्त्राण इति यावत् तादृशो अस्ति एष अस्ति एष अप्युनः पुष्कराक्षः गोप्याददेत्व

वेदव्रतसमंख्यातानि त्रीणि सामानि प्रतिपादकान्यस्य त्रिसामागो यतिव्रतवितरूपेण सामगः एतत्सामग्यपन्नास्तस्या
 दिश्रुतेः वेदानां सामवेदोस्मीति वचनात् सामपरमानंदरूपत्वा निवार्त्तप्रस्युतानंदगोविंदेत्याद्युक्तेर्भेषजं संसारसार
 कविद्योपदेशित्वा इषकं मिषकं भत्वा मिषजं ऋणो मिषुक्तैः संन्यासं मोक्षार्थं करोति संन्यासकृतसमपावहे संन्यास
 सिध्यः पत्नीनां प्रशमो धर्मो नियमो वनवासितो दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा व्रतचारिणामिति स्मृतिः कर्तृरु
 पेताशमः सुविश्वसक्तत्वाच्छांतः प्रसयेनितरांतिष्ठंति भूतान्यत्र निष्ठांति रविद्योनिवृत्तिः तस्याव्रतस्वरूपत्वव्य
 वस्थायनात् परंपुनरं संहतिरहितमयसंस्थानं परापरां पुलिंगपाठे बहुव्रीहिः २५ शुभान्यंगान्यस्य शुभांगः शान्ति

त्रिसामासामगः सामनिर्वाणं भेषजं मिषकं संन्यासकृच्छमः शान्तौ निष्ठांतिः परापरां २५
 शुभांगः शान्तिदः स्वष्टः कुमुदः कुवले शयः गोहितो गोपतिर्गोप्रावृषभाक्षो वृषध्वजः २६
 अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेपे प्राक्षेपकृतशिवः श्रीवत्सवक्षः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः २७

रागद्वेषवृत्तिदशतिशान्तिदः सृजतिः सकलं स्वष्टं कौमोदते कुमुदः कौष्टिब्यां वलति चलते कुवले जलं तत्र शे
 ते कुवले शयः शयवासवासिष्ठितुकगोभ्योहितो गोहितो गोभ्यस्पादेः पतिः गोपायति भक्तान् गोप्रावृषभोध
 र्मः स एवास्ति अस्य वृषभाक्षः धर्मानुसारेणैव विषमस्वष्टत्वात् वृषोधर्मः प्रियोऽस्य वृषप्रियः २६ । न निवर्त
 ते कर्मणो लोकां संग्रहार्थां प्रतिवर्तते विनिर्तयवचकर्मणि तु कनिष्ठो विषयेभ्यः आत्मा चित्तमस्य निवृत्ता
 त्मा संक्षेपे पतिर्वेदार्थगीतायां क्षेपार्थः धृष्टमयागते तु कनिष्ठे मं करोति क्षेमकृतस्मृतिमात्रेण पावनत्वात्
 नः शिवः षष्टः शत ६० श्रीवत्सवक्षः चिह्नवक्षः स्यात् श्रीवत्सवक्षः श्रीवत्सवक्षः श्रीवत्सवक्षः श्रीवत्सवक्षः श्री
 यः पतिः श्रीपतिः श्रीमतां विरंचादीनामपि वरः श्रीमतां वरः २७

मंभा
तं ध
२५

रुचः सामानियज्जंषि सा हि श्रीरमता सतामिति श्रुतेः तां श्रीं श्रियं ददाति श्रीदः तस्या ईशः श्रीशः श्रियः शोभायानि
वासः श्रीनिवासः पुनः श्रियोः निधीयते स्मिन् श्रीनिधिः श्रियः कर्मानुरूपेण विभावयति ददाति श्रीविभावनः श्रि
योः लक्ष्म्या धरः श्रीधरः स्मरतामपि श्रियः करः श्रीकरः अतिशयेन प्रशस्यति रूपाधिपरमप्रेमगोचरत्वात् सुखं
तच्च परमात्मैवेति सिद्धांतं तिस्रो यः उपकरणवेषुरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता श्रीरस्यास्ति पुनः श्रीमालोक
त्रयाः स्यात्प्रयो लोकत्रयस्योऽप्ययः ३८ शोभनानि अस्ताणि इन्द्रियाण्यस्य स्वस्तः एवं स्वंगः शतमपरिदिता आ
नंदः प्रस्यशतानंदः नंदयति नंदः सर्वधातुभ्य ईः ज्योतिर्गणनामीश्वरः ज्योतिर्गणेश्वरः विजितात्मानेन
विजितात्मानेन केनापि विधेयः कार्य आत्मा विधेयः स्यात्प्रविधेयात्मा विधेयो विनयग्राहोत्पमरः विधेय आत्मा

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमालोक
त्रयाः श्रेयः ३८ स्वस्तः स्वंगः शतानंदो नंदिर्ज्योतिर्गणेश्वरः विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिः
छिन्नसंशयः ३९ उदीरणः सर्वतश्च चरनीशः शाश्वतः स्थिरः भूषणो भूषणो भूतिर्विशो
कः शोकेनाशनः ८०

चित्तं देहो चास्य विधेयात्मा वा सत्कीर्तिरस्य सत्कीर्तिः छिन्नाः संशयाः प्रस्य छिन्नसंशयः ३९ उदीर्णः तोधि
कः सर्वतश्च चरस्य सर्वतश्च चरः नास्ति ईशो स्याः नीशः न तस्य शोकः कश्चनेति श्रुतेः शाश्वतः स्थिर इत्येकं
नामेति भाष्ये सकलकालदेश व्यापीति तस्मात्तः शाश्वतः स्थिरायेति चतुर्थं तं शाश्वताय स्थिरायेति वा सवि
सर्गपाठे एवार्पणं शरीति वैकल्पिके विसर्गलोकविधातुचरममेव भुवि शोते सीतान्वेषणे सगरतीरे
भूशयः कुचित्पलवतल्येषु नियुक्तमकशितः दक्षमूलाश्रयः शोते गोप्योत्संगोपवर्द्धता इति दशमोक्तेः श्री
हृष्टरामावतारयोरेवेदं दं नामेति त्रभक्ताः भूषयानि सर्वभूषणः नंघादिः भूतिः समाविगतः शोकोऽस्मात् वि

८० शोकेनाशनः स्थिरः ८०

सर्व

शिव
२५

अर्च्यो विसंतपस्य सूर्यादौ विद्यमानानि अर्चिष्मान् यदादित्यगतं तेज इत्यादि भगवद्वचनात् अर्चितः पूजितः सर्वैः
 कुंभवदस्मिन् सर्वप्रतिष्ठितमिति भाष्ये कुंभान्यस्य संति कुंभीरा प्रादिः क्वचित् कुंभैः क्वचामलकमुष्टिभारि
 त्युक्तत्वात् केऽपि निश्चेरतुर्वन इति दशमोक्तादिति भक्ताः विशुद्धात्मास्य विशुद्धात्मा विशेषेण शोधयति
 पापं विशेषधनः न निरुद्धः क्वचित् पुनरनिरुद्धः मास्ति पुनरित्यः प्रतिपोद्धास्या प्रतिरथः पुनः प्रतिमाने
 न चान्वलोकानतिरिच्यते तं ह स्पुंडरीकाक्षं कोनपुद्धोत बुद्धिमानित्युद्योगपर्वणि प्रकृत्यं धुम्नं ध
 नमस्य प्रधुम्नो अमितः विक्रमोऽस्मा मितविक्रमः ८२ कालनेमिनामानमसुरं निहतवात् कालनेमिनि

अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशेषधनः अनिरुद्धः प्रतिरथः प्रधुम्नो मितविक्रमः ८१

कालनेमिनिहावीरः शूरः शौरिः जनेश्वरः त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरि ८२

ह कालनेमिरहंकेशः तदवतारत्वादिति तु भक्तैः विष्णुरुद्धरातिपुनरीरः शौर्ययुक्तत्वात् शूरस्य वेसु देवापत्यं शो
 रिः पुनः शूराणामपि जनानां इष्टेश्वरजनेश्वरः अवयवो लोकः त्रिलोकस्तस्याऽप्रात्मा धिष्ठानं त्रिलोकात्मा एवं त्रिलोक
 स्पेशः त्रिलोकेशः प्रशस्ता केशः सूर्यादिसंक्रांताऽप्यंशवोस्य केशवः केशोऽन्यतरस्यामिति वः अंशो वा य इकाशते
 मम ते केश संज्ञिताः सर्वज्ञाः केशवं तस्मात्मा माहृर्द्धिजसत्तमा इति महाभारते को वृक्षेति समाख्यात इहो हं सर्व
 देहिनां अवां तवांशं संभूतो तस्मात् केशवनामवानिति हरिवंशे कोशो वा तो गधतोऽस्मात् सर्वधातुं भूयो वो हु
 त्वा दपादाने केशिनं हतवा केशिहा हरति केरपि स्मृतः पापानि हरिः ८२ ८२ ८२ ८२ ॥

मन्त्रः
राधायीः
२६

काम्यतइतिकामः सचासौदेवश्च कामदेवः कामाभक्तानांपालंपतिकामपालः एवमपिकामोभिलाषोस्तस्यकामीतदहं
भक्त्युपहृतमित्थाद्युक्तैः कस्यवृक्षलोप्यंतोस्मात्कांतकृतप्रागमोवेदोयेनकृतोगमः अनिर्देशपंजात्पादिरहितत्वात्
इदंतदित्यशक्यकथनंवपुः शुद्धस्वरूपः मस्यानिर्देशोवपुः पतोवाचइत्यादिश्रुतेः वेष्टिकांताद्यावापृथिव्योपुनर्वि
स्तुः व्याप्येमेरोदशीयार्थकांतिरभ्यधिकास्थिताकुमणदप्यहपार्थविस्तरित्यस्मिनसंहितइतिश्रीमहामारते पु
नर्वीरोप्रेष्टः सुभटोवावीरश्चसुभटेप्रेष्टइतिविश्वगंधर्वास्मरसोपज्ञाः किन्नरोरगचारणः नातंगुणयुज
तितेनानंतोयमुच्यतेइतिविश्वपुराणे धनंजयनिधनंजयोर्जुनः सएवायंइतितथापांडवानांधनंजयइत्युक्तेः ८

कामदेवः कामपालः कामीकांतः कृतागमः अनिर्देशपवपुर्विस्तुर्वीरोनंतो धनंजयः ८३
वृक्षलोप्योवृक्षकृद्रक्षावृक्षवृक्षविवर्धनः वृक्षविद्राक्षणोवृक्षीवृक्षज्ञोवृक्षणपि
यः ८४

३ वृक्षणेतपः संमतपेहितो वृक्षण्यः वृक्षणंवेदंकरोतिवृक्षकृतवृक्षासृष्टिसमयेसृष्ट्यादयेहरिविरिचिह
रेतिसंज्ञाधनइत्युक्तेः एवमपिवृक्षप्रत्यस्तमितभेदंपत्सतोमाप्रेमगोचरः क्वसामाससंवेद्यंतद्रूपं वृक्षसंज्ञि
तमितिपुराणे वृक्षतपोविवर्धयतिवृक्षविवर्धनः सोतप्यतेत्युक्तेः वृक्षवेदंतत्वंवावेतिवृक्षविज्ञवृ
क्षणेवेदस्यप्रवर्तकोवृक्षणः शोषणः स्वाध्यायप्रवचनेएवेतिनाकोमोदुत्पइत्यादिस्तुतिवचनेनवेदप्र
वर्तकत्वावगमात् वृक्षतत्त्वमस्यास्तिवृक्षीवृक्षादित्वादिभिः वृक्षज्ञोजीवस्त्येणतदात्मानमेवावेदहंवृ
क्षास्मीतिश्रुतेर्वृक्षणः प्रियाप्रस्यवृक्षणः प्रिय धृतंशपंतंपुरुषंवदंतंयोवृक्षणंनप्रणमेद्यथाहंस

वृक्षो वृक्षप्रदः प्रमदः
वृक्षो वृक्षप्रदः प्रमदः
वृक्षो वृक्षप्रदः प्रमदः

महान्तः क्रमाः पादविशेषाः प्रस्यमहाक्रमः महान्तिक्रमस्तस्यमहाक्रममहतेजोस्यमहातेजाः येनसर्वस्तपतीतिश्रुतेः
महाः वासावुरगश्चमहोरगः सर्पाणामसिवासुकिरितिगातासुयथाश्वमेधः क्रतुराडितुक्तोश्वमेधोपिसएवेतिमहाः क्रतुर्ध
र्मश्चपन्मयश्च्युक्तेः महान्यज्वायागंरुतवांलोकसंप्रहारार्थमहायज्वामहान्यज्ञो जपयत्तः महायत्तः यत्तानां जपयत्तो
स्मीतिभगवदुक्तेमहद्भविः ब्रह्मार्पणमित्याद्युक्तेः ८५ स्तव्यस्तुतिवोग्यः स्तवप्रियोस्यस्तवप्रियः स्तवतेनेनस्तो
त्रं गुणप्रतिपादकशब्दरूपश्चार्थः स्तुतिर्गुणकीर्तनक्रियास्तोतास्तुतिकर्तात्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउत्तवा
कुमारीत्वंजीर्णोदंडेनवंत्वंसित्वंजातोभवसिविश्वतोमुखइतिश्रुतेः रणः प्रियोस्यकोरव्यपांडवानांतनुसंधिकं

महाक्रमोमहाकर्ममहातेजामहोरगः महाक्रतुर्महायज्वामहायज्ञोमहाहविः ८५ स्तव्यः स्तवप्रियः
स्तोत्रंस्तुतिःस्तोतारणप्रियः पूर्णः पूरयितापुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ८६ मनोजवस्तीर्थकरोवसुरेता
वसुप्रदः

रणप्रियः दुर्पोधनंसेवलंचकर्णेदुःशासनंतथाप्रपातपित्वायंचालिर्नृणांतिविद्यतेममेतिश्रीरुक्मोक्तेरनंतकल्या
णगुणत्वात्पूर्णः भक्तानांक्रमपूरणशालत्वात्पूरयित्वापुण्यः चारुः पुण्यंनुचार्चयित्यमरः पुण्याकीर्तिरस्यपुण्यकी
र्तिरांतरावाद्याविश्रामयानसंत्यस्यानामयः ८६ मनःसोजवश्चजवोस्यमनोजवः अनेजदेकंमनसोजवार्थंश्रुतिश्रुते
ः तीर्थस्वस्पर्शनकरोतितीर्थकरः सुहृत्संज्ञातिमनन्यदेवतदोर्भावंहृद्गांपरिस्पतेतथाभांग्रात्माहितीर्थोक्रिय
तेनदेवमेवंधर्मकर्मकरउच्छसित्यतइतिदशमेवसुसुषर्णरेतोस्यवसुरेताः अतएवससर्गादौतासुदीर्घमवा
सजन्त तदंडमभवद्धेमंसहस्रांसुसमप्रभंइतिव्यासः वसुनिप्रकर्षेणयतिवसुप्रदः यस्याहमनुगच्छामिइतिरुष्ये
तद्धनशर्त्तुः मितिइतिदशमेववसुनिधनानिप्रकर्षेणददातिपुनर्वसुप्रदः १११११

वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः माययात्मनः स्वरूपं कादयति पुनर्वसुः वसत्यविशेषेण सर्वत्र वसुंता दृष्टानोऽप्यपुनर्व
सुमनाः वसुनापत्यं वसुहविरित्युक्तैरुविः ७ सतां प्रतिवसुति चेद्वेदसंतमेनंततो विदुरित्युक्तानां गतिः प्रायः
सद्गतिः सताकृतिरस्य सत्कृतिः सममंशते विदुतं सना सर्वत्र प्रतीपमानाधिष्ठनरूपा सतां भूमिरस्मात्सगतिः
ः सतो भक्ताः परायणमभीष्टमस्य सत्परायणः परायणमभेष्टस्यातत्परायण्यपोरपीति विश्वः परासेनाऽस्य
हनुमत्प्रमुखास्त्ररसेनः पदुश्रेष्ठः पदुसुश्रेष्ठो पदुःश्रेष्ठः सतां निवासः सन्निवासः शोभनाः पामन्यमुना
तीरोद्रवागोपालाः परिवेष्टारोऽस्य सुयामुन इति भाष्य कृतयमुनायाऽप्रहूरभवो देशो वृंदावनादिरूपः सशोभ

वसुपदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ७ सद्गतिः सत्कृतिः सतासद्गतिः सत्परायणः पर
सेनो पदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ८८ भूतावासो वासुदेवो सर्वा सुनिलयोऽनलः ९९

नोऽनेन यामुनं जलं शोभनस्यं मनेन वेति तु भक्ताः ८८ भूतान्याऽवसंत्यत्र भूतावासः वसुदेवे विष्णु इत्येव सत्वे ईय
ते वासुदेवः पुनः शेषेण सत्वं विष्णु इव वसुदेवशब्दितं पदार्थं ते तत्र पुमान् यावत् सत्वे च तस्मिन् भावान् वासुदे
वो ह्यभो सज्जो मे मसा विधीयत इति चतुर्थे शिबोक्तेः सर्वे सर्वः प्राणोपाधिक जीवास्तेषां निलयः सर्वा सुनिल
यः सतासोऽप्यतदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः अलं पर्याप्तिः शक्तिसंपन्नोऽस्य विद्यते इत्यनल इति भाष्ये एवं तु
अनलमिति भवेत्तत्त्वं नल इतीति चेत्सत्यं भाष्यः कारोक्ते देवमभिप्रायत्वात् अनलभूषणदाविति धातोः पुंसि
संज्ञायां घशित्येऽतः मनविद्यतेऽस्येति अनलमित्यव्ययग्रहणं तु विग्रहणं तु विग्रहप्रसिद्धतरत्वादिति ९९ ९९ ९९

भक्तास्त्वनलं इति छित्वा नलति पारिजातादिपुष्पैः स्वभावेन न च सौगंध्यं विभर्ति नलः नलं गंधन इति धातुपाठान् सपाश्चित्त
 पुष्पस्य संसर्गादनवासितः वभारभगवान् गंधां दिव्यं मानुषदुर्लभमिति हरिवंशोक्तेरत्रानुवासिन इत्युक्त्या पूर्वमववासि
 तोपासर्थात् स्वाभाविकमपि सौगंध्यमुक्तं इति विरोधिनां दर्पं हन्ति दर्पहा भक्तानां दर्पं ददाति दर्पदः निजानंदानुभवित्वात्
 दमः दुःखेन हृदये धार्यते शुद्धरूपः दुर्धरः लेशो धिक्तरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामित्युक्तेरप्येति ग्रंथमध्ये मंगलम
 पराजितः स्पष्टः ६५ विश्वमूर्तिरस्य विश्वमूर्तिः महता सच्चिदानंदतत्त्वत्वापि मूर्तिरस्य महामूर्तिः दीप्ता ज्ञानम
 यी मूर्तिरस्य दीप्ता मूर्तिरेवमपि मूर्तिमान् अनन्यरूपस्ये हतयोपलभ्यते इति श्रुतेः अनेकाः भक्तानुग्रहार्थमूर्तयोऽस्या
 ५ने

दर्पहादर्पदो दृष्टो दुर्धरोऽपराजितः ८५ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्ता मूर्तिरमूर्तिमान्
 अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शानातनः ८६ एको नैकः सवाकः किं यतत्पदमनुत्तमं

५नेकमूर्तिरवसोऽपीत्यमपामिति ज्ञातुमशक्यत्वादव्यक्तः सतमसंख्यातामूर्तयोऽप्यशतमूर्तिरत एव शताननः
 ८७ समर्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितत्वादेकः एवमपि मापपावुरूपत्वात् नैकः अत्र एकाय नैकायेति चतु
 र्यंतं रूपते सोमोऽवेति सवाकर्तुर्धर्मस्यैव यन्मपश्युक्तेः कः शब्दः सुवाचकः तेन स्तस्य ते क इति कवु लेति श्रुते
 इति भाष्यकृतः एवं तु मपित्यापद्येति चेत् अर्शः प्रादित्वं स्वीकृत्य कयाचित्समाधेयं कः स्यात् ब्रह्मानिलोकेऽपि ति
 विश्वोक्तेः ब्रह्मादिरूप इति तु क्रतुः पंचाविचार्यत्वात् किं अत्र ब्रह्मेति विशेष्यं कार्यं किमे इति चतुर्थं तं बोध्यं
 पच्छदेन तच्छब्देन च विशेष्यनिर्देश्यं वाचिना ब्रह्माभिधीयते पदे ५५५५

म.भा.
रा.ध
२८

को

तदेति चतुर्थं तं यत्तदोदोतत्वात् शृद्धमसोदित्यधिकारे सृजितनियतिभ्यो दुदिसृजात् भक्तासृजतिगध्रतितत्रतत्रभ
क्रादितसाधनायेति यत्तनोति विविधालीलाश्रितितदित्याहुस्तन्मते यतेततेति पतेतदेति वाचतुर्थं तं बोध्यं
दं मनुसममित्येकं नामेति भाष्ये लोकानां बंधुहिताहितोपदेशं लोकैर्बंधुर्लोकैर्नाम्यते पाव्यते लोकनाथः माया
लक्ष्म्याः ५ धवो माधवः तुलसीदलमात्रेण जलस्य च लकेन वा विक्रीणाते स्वमात्मानं भक्तैर्भ्यो भक्तवत्सल
इत्युक्तेः भक्तवत्सलः ६१ सुवर्णवर्णस्य सुवर्ण ईदृशेषूष्वर्वापदस्य सदृशलक्षकत्वात् सुवर्णमदृशलाभः

लोकबंधुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ६१ सुवर्णवर्णो हेमंगो वरंगं चंद्रना
गदी वीरहाविषमः शून्यो धृताशीरचलश्चलः ६२

एवमपि हेमंगोस्य हेमंगं श्रुत्वा कृपाणां देप्रहरणार्थं भयः परे निष्ठासप्रभ्यो वक्तव्या वित्यनुसासनसद्भावात्
दृष्टं तो विषमः तस्माद्धेम सदृशं हेमैव वांगमस्येत्यर्थो बोध्यः पण्षोतरादित्येहिरण्यमयपुरुष इति श्रुतेः व
राणं गायस्य वरंगः चंद्रनं चो गदेव वद्धे प्रस्यस्तः चंद्रनां गदी चंदनमिवाल्हादकमंगंतदस्यास्तीति त
नोचितं न कर्मधारया नत्वर्थी य इत्युक्तेः ७ प्रसुरवीरात् हंति धर्मं चाणापवीरहा विगतः स्मोस्मात् विषमः
सुविनिर्दुर्भ्य इति षत्वं नत्समोस्यभ्यधिकः कुतो न्य इति भागवद्गीतासु धर्वाधर्मशून्यत्वात् शून्यः धृत
विगलितः प्राशिषोस्माद्धृताशा प्राप्तकामत्वात् नवलतिस्वरूपा दचलः चलति तत्तत्प्राप्तिरूपेण चलः

नमान्येदेहादौतादात्म्याभिमानवान्प्रमानीमानंभक्तानामपिदेहाद्यभिमानंघृतिमानदःमान्यतेएषोसर्वःसाम्यःलो
कानांत्रयोणांस्वामीलोकस्वामीत्रिषुलोकेषुधृष्टोतिप्रगल्भतेत्रिलोकधृक्त्रीलोकान्धारयतीतिभाष्यंतुप्रगल्भ
स्येवधारणरूपतयाकथंचित्तेयंत्रिलोकधृष्टेइतिचतुर्थ्यंतंयिनाकधृष्टतिवत्तुत्रिलोकधृष्टेइतितकारेण
पाठस्यकुत्राप्यदर्शनाद्भूतेरपित्रीनृश्रामत्धारकामधुराव्रजाख्यंलोकांनप्राकृतानिभुवनानिधारयतीत्युक्तं
त्रिलोकधृतिगितिनाम्नएवधृत्वात्किंचत्रीलोकांनित्यप्यार्थिकार्थिप्रायेणनत्वेवंविग्रहःदिक्संख्येसंज्ञाया
मित्यादिनात्रिष्वेवसंख्यासमासस्यनियतत्वानूचसमाहारःसक्त्यःत्रिकुब्धामेतिवत्तद्विचित्रलोकोगणनापरा

प्रमानीमानदोमान्योलोकस्वामीत्रिलोकधृक् सुमेधामेधयोधन्यंसत्यमेधाधराधरः

६३

स्यादितिचत्रिलोकीत्यापत्तेःतस्मादवयवोलोकःत्रिलोकइतिविग्रहःत्रिलोकनाथेनसतांमस्वद्विषद
त्यादिप्रयोगानुरोधेनदृष्टानांशाकपार्थिवादित्वस्यावश्यकत्वादित्यमेवचत्रिकालंएजयेदेवीमित्यादिष्व
पिनिर्वहइत्यलंशोभनामेधास्यसुमेधास्यसुमेधासांतःनजदसुभ्यरित्यनुवृत्तौनित्यमसिचप्रत्यजामेधयो
रिति सिचसुमेधसेइतिचतुर्थ्यंतंमेधेशकंमखंनिराकृत्यसंप्रवर्ततोगिरियज्ञेऽन्नकूटभौकृत्वेनप्रादुर्भूतो
मेधजःधन्यःसुकृतीपुण्यवान्धन्यइतिकोशःधन्यापित्सुखीकन्याधन्योमातृसुखःसुतइतिसामुद्रिकं
सत्यामेधास्यसत्यमेधाइतिस्त्रयोभाष्येप्रत्रासिचचिंत्यःमूलंतुदेवताविशेष्यामादायसत्यमेधसर्वं
तस्यबहुव्रीहिकर्मधारयान्यतररूपाश्रयणेनसुयोज्यंसत्यमेधसेइतिचतुर्थ्यंतंभाष्यकर्मतेयुक्तंतु

म.भा.
 १०५
 २६

तेजसादित्यरूपेण वर्धति तेजो वृषः प्रादित्याभ्यायते वृष्टिरित्युक्तेः भक्तास्तु तेज इति पृथक् कृष्टित्वा सर्वभ्यः श्रेष्ठत्वा
 त्ववृष इत्याहुः तत्र मनोहरं स्फुरन्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवं वृषभकुंजराः सिंहसार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थं गोचराद्
 त्युत्तरपदभूतानां एवेषां श्रेष्ठपर्यायत्वोक्तेः व्याघ्रशार्दूलपुङ्गव-रूपभेदसु भेदोपादानेन पर्यायां नाराग्रहणा
 त्प्राद्यशब्दात्मुखचंद्रपादपद्मा इति दीरस्वाम्यादिव्याख्यातेन ततोऽपि वृषशब्दस्य श्रेष्ठत्वाच्च कत्वात् तन्नामा
 चतुर्नान्योपि विशेषः मातृकायां तद्दीकायां ज्ञेयः धुतेर्धरो धुतिधरः सर्वशस्त्रवृतांवरः स्पष्टः भक्तेः पदता
 स्पर्शः प्रकर्षेण गृह्णाति प्रग्रहः पाभक्तैः संप्रयुक्तः अणुकांतगतबुद्धिभिः ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णा
 ति प्रग्रहः पाभक्तैः वै स्वयं विमुक्तैः निगृह्णाति दंष्ट्रा निग्रहः व्यग्र इति छेदः विगतमग्नं नाशोत्येत्यर्थः भक्ता

तेजो वृषो धुतिधरः सर्वशस्त्रभृतांवरः प्रग्रहे निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदागुजः ६४ ६४

नुग्रहे व्यग्र इति वा भक्तानामव्यग्रो नाकुल इत्याहुः चत्वारिंशं गेति मंत्रवर्णितं नैकशृङ्गं निगदेन मंत्रेण ग्रेऽतापतगदागुजः निशब्द
 लोपः प्रार्थः उक्तं हि बृहदेवतायां वर्तास्पवर्तपोलोपो बहूनां व्यंजनस्य च अत्राणीति कपिर्नाभिदोनो यामीत्यवासुचेति अत्रा
 एपस्मैपडिः संभरति अत्राणीत्यपेक्षिते प्रियातष्टानि मे कपिः वृषा कपिरिपेक्षिते अयं नाभावदतिवल्गुवोगहेदनेति
 शब्दं ध्रुवाच्च नामानेदिष्ट इति चापेक्षिते तत्वायामिप्रधासुहृन्पतेगावः याः चामीति मघास्थितिचापेक्षिते इदं व
 सर्वे श्रीमदाचार्यकृतवख्यानवलादुन्नीयते उक्तं च व्यासोदितः शंकरबोधितश्चेद्यः शंकरो सोऽसविता
 इति यद्वागदोनामश्रीकृष्णस्याचरजः तस्याग्रज इति ६४

चतस्रो मूर्तयो विरादहिरण्यगर्भेशानुरीयाख्याः प्रस्य चतुर्विंतिः चत्वारो वाहवोऽस्य चतुर्विहः चतुर्भुजं शंखगदाद्यु
 दापुधमिति दशमे चतुर्विहुरिति नाम वासुदेवे रूढमिति वदतां भाष्य कृता माशंसयंतु न विग्नः चत्वारो ब्रह्मः शरा
 रपुरुष षष्ठः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इत्येतरे योपनिषदुक्ताः प्रस्य चतुर्विहः चतुर्लोकानां वेदानां तात्पर्यवि
 षयाश्चतुर्गतिः चतुरात्मासनोऽस्य चतुरात्मा चत्वारो मनोबुद्धयः हंकारचित्ताख्याः प्रात्मानोतः करणान्यस्य वात
 मनोसृजतेति श्रुतेः चतुर्लोकमथाप्रमाणं भावः प्रेमास्मिश्चतुर्भावः चतुरो वेदान्चेति चतुर्वेदवित् चतुर्वेदः

चतुर्भुजश्चतुर्विहश्चतुर्विहश्चतुर्गतिः चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात ८५
 समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ८६

त्रिलोकवदेकः पादोऽस्य जगदेकपात ८५ समावर्त इति संसारचक्रं समावर्तः समावर्तत्वं मानत्वादा निवृत्तः
 मात्मा स्या निवृत्तात्मेति भाष्ये निवृत्तो विषयेभ्यः आत्माऽस्य नि निवृत्तात्मा वा दुःखेन ज्ञेयो दुर्जयः दुःखेनातिक्रम
 णीयः दुरतिक्रमः भीषास्मादिति श्रुतेः दुर्लभया भक्तैः प्रवलभ्यत्वात् दुर्लभः जन्मांतरसहस्रेषु तपो ध्यानस
 माधिभिः नराणां क्षीणपापानां क्लेशभक्तिः प्रजायत इति व्यासः भक्ता लभ्यस्त्वनन्यपेति भवांश्च दुःखे
 न गम्यते दुर्गमः अंतरायप्रतिहते स्त्विति दुःखेन गम्यते दुर्गाप्रधिः गतोपि दुःखेन हृदयेऽप्रावा स्यते दु
 रावासः दुष्टं यथा तथा इति प्रतितच्छीलाः दुरारिणः रूधातोऽर्जिनीः तानहंति दुरारिहाः ८६ ८७ ॥

म.भा.
द.ध.टी.
३०

शुभान्यंगान्यस्य शुभांगः पुनः अंगान्यंगदेवतास्तत्र दुपासनेषु लोके सारंगो भ्रमरवदिव लोकसारंगः शोभनस्तं
तुस्तन्यमानः पुपचोस्य सुतंतुः तमेव तंतुं वर्धयति तंतुं वर्धनः इंद्रकर्मास्प इंद्रकर्मापूर्वपदस्य इंद्रकर्मसदृशो
लक्षणोचितार्थलाभः सुधर्ममाक्रम्यते येन पाणिजातो मरांध्रिपः आनीय भुज्यते सो सौन किला ध्यासहना
हृण इति दमेश कृतश्री वलदेवोक्तेः महान्यपि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्य महाकर्मा कृतमेव कर्मास्य कृत
मेवास्पृजानंतीति विदुरोक्तेः कृतपर्याप्तस्य श्रुतुर्विधं पुरुषार्थप्रायेण प्रागमोस्य कृतगमः पुगपर्याप्तयोः
कृतमिकोशः ६७ उद्भवत्पस्माजगत्पुनरुत्पुनरुद्भवः विश्वातिशायि शौंदर्यं त्वात्सुंदरः सुष्टु उदंति सुंदः

शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ६७ उद्भवः
सुंदरः सुंदोरत्ननाभः सुलोचनः अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविजयी ६८

प्राद्रवाचकेनानेन करुणा करोलस्यत इति भाष्यकृतः परस्परं वृषोदरादित्वादिति चतएव भक्तास्तु सुदिशोभा
र्थादिमित्यस्य कल्पद्रुमपठितस्या विरूपं तेन शोभावानित्यर्थरित्यहुः रत्ने वत्ना भिरस्य रत्ननाभः शोभनं लोचनं
वेदस्य मस्य सुलोचनः अर्चते र्कः वाजमन्त्रं सन्नोति ददाति वासजसनः इति भाष्ये भक्ताः तु वाजं घते पिय
ज्ञाने इति विश्वकोशात् वाजं ददाति गोपेभ्यो वानरेभ्यो वा नरेभ्यो वेत्यर्थमाहुः चतुर्विधं नाशयित्वा स्वयं सु
बुभुजे प्रभुरिति दशमे सकार्यं कामं ददतमिति च शृंगमस्यास्ति मस्यावतारैर्गजयति जयंतः सर्वविंदति
लभते सर्ववित् जयर्थमाहुः जयसा लो जयेति दक्षिणीति सर्वविज्ञासौ च सर्वविजयीत्येकं नामेति भाष्ये
सर्वविजयिने इति चतुर्थ्यंतं ६८

सुवर्णः शोभाः । वर्णविंदवो वयवाः प्रस्य सुवर्णविंदुः विंदुर्लवेष्यवयववैति मेदिनी सुवर्णः सुवर्णसदृश इति भाष्यं तु शोभन
वर्णत्वेनैव सुवर्णशब्दशालाभातव्याख्येयं न तु एवंपदस्य सदृशलक्षणायां लिङ्गापगमः लिङ्गस्पर्शदधर्मत्वादिति तमे
वसुधियां सुवर्णकं न कं स्वर्णमिति स्ववर्णशब्दस्य न पुंसकत्वं च प्राप्तात्वात् सर्वेषु सुवर्ण इति श्रुतिः ॥ प्रष्टमं शातं ८०॥
क्षोभकैरपि न क्षोभ्यते अक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः स्पष्टः महां स्तीर्थरूपो हृदः कालियस्यानेन महो हृदः कालियरू
दं प्रकृत्य उग्रोष्णमांसरन्नेर्चेत् सर्वपापैः प्रमुच्यत इति दशमोक्तेः गर्तशब्देनेरुक्तं रथेयं पर्यायुक्तं तेन महार
थ इत्युक्तं भवतीति भाष्ये एकादश सदृशालियोधये च स्तुधन्वितां ॥ प्रष्टमं शातं प्रवीणं महारथ इति स्मृत इति

सुवर्णविंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः महाहृदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९९ ॥
कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पावनो निलः ॥ प्रमृतांशो मृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

महाभारते महान्गोवर्धनाद्विसंवंधागर्तोस्येति तु भक्ताः तथानिवि विष्णुर्गर्तमिति दशमे महान्भूतः सत्यः
परमार्थसत्यः महाभूतः तेषामेषा सत्यमिति श्रुतेः महान्निधिरिवोपादेयोऽयं महानिधिः ॥ ९९ ॥ कौमोदते कुमुदः
मुदितं तर्भवितलप्यर्थाश्रित्यः कुमोदयतीत्यर्थ इति भाष्ये कुंदः वत्स्वध्वानिकर्मफलानिरातिददाति कुंदरः
कुंदान्यस्य संति कुंदः कुंददामकृते कौतुकवेष इत्युक्तेः पर्यन्तस्वतापनाशनः पर्जन्यः वायुरिव वेगवान्यु
नः पवनः इत्यतिश्लः प्रेरकः सनात्स्यस्यानिलः पुनः प्रमृते देवभोग्यं नाशयति देवान् ॥ प्रमृतांशः ॥ प्रमृते मर
णरहितं वपुरस्या मृतवपुः सर्वज्ञः स्य पुनः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥ १०० ॥

न.भा.
ना.ध.
३१

नामगाननृत्यादिमात्रादपि सुखेन लभ्यः सुलभः जीतातुममनामानि नृत्यंति मम सन्निधौ तेषामहं परिक्री-
तो नान्यक्रीतो धनं जयेत्यादि पुराले पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोपेषु क्रीतलभ्येषु सदेव मत्सु भक्त्येकयं न क्रीयते
प्रयत्न इति महाभारते शोभनं व्रतपतिभुंक्ते सुव्रतः स्वसिद्धाः वन्या न पेक्षत्वा सिद्धः शत्रून् कामारीन् जयति श-
त्रुतिर शत्रुं स्तापयति शत्रुतापनः न्यह कृत्य सर्वाणि भूतानि रुणादिः प्राद्वलेति न्यग्रोधः उदुंबरमन्त्राद्यंतदा
त्मानां मेषोषयनुरुंदंर इत्युच्यते इति भाष्ये न्यग्रोधो दुंदर इत्यत्र संधिरार्षः न स्वापि स्यानेत्यश्वस्यः दृषोद-
रादिस्तादृक्पंचरूप इत्यर्थः ऊर्ध्वमूलमधः शारवमश्वस्यमिति भगवद्गीतासु चाणूरनामानमायमादे

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः न्यग्रोधो दुंदरोश्च त्वश्चाणूरं घृनिषूदनः १
सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तबाहनः ऽप्रमूर्तिरनघो चिंतो भयक द्रवनाशनः २

शोद्वेकं सहस्रकल्पमहं निषूदयति चाणूरं घृनिषूदनः १ सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तबाहनः ऽप्रमूर्तिरनघो चिंतो भयक द्रवनाशनः २
सप्तः कालीकराली च मनोज वासव सुलोहिताया च सुधूम्रवर्णः स्फुलिंगिनी विश्वरूची चेत्पाम्ना नाति-
हूः प्रमृगिरूपस्य सप्तजिह्वः एवं सप्तैधाः सिसिद्धोऽस्य तद्रूपस्यैव सप्तैधाः सप्ततेऽप्रगैः समिधः सप्तजि-
ह्वः इति श्रुतेः सप्तबाहनो न्यः स्य सूर्यरूपस्यास्य सप्तबाहनः सप्ताश्वरथसंयुक्तो द्विभुजः स्यात्सदरविरि-
त्युक्तेः नास्ति मूर्तिर्घनरूपमस्या मूर्तिः पुनरनघः ऽप्रनघोऽपापहृद्ययोरिति धरतिकोशे दूषमय-
तीत्याशंक्य चिंतनत्वा दचित्यः भयक दमत्तानां भयनाशनो भक्तानां १.२

शिव

ह्योराहुराचेतसाद्वैतव्य इति श्रुतेरणुः सूर्यः वर्हति वर्धते वृद्धतः प्रप्रवृत्तविशेष्यः प्रविद्यादशापां
 स्थूलौ न च सूत्रं कुमार इति श्रुतेः गुणात्कल्याणगुणान् विभर्ति गुणभूतपरमार्थतः निर्गुणः महान्सर्व
 धर्माज्जिताविस्मोर्नाममात्रे कृतल्यकाः सुखेन योगतिपातिनतां सर्वविधार्मिका इति नाममात्रेण ज
 गदुद्धारकत्वात्तनकेनापि धृतः अधृतः कितर्हिः स्वधृतः स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितः इति श्रुतेः शोभनं वेदनि
 ष्ठं शितशालितयाः प्रास्यं यस्प स्वास्यः प्रागेव वंशो स्प प्राग्वंशः ब्रह्मादिस्त्योहि भगवद्वंशः तत्तदवतारे
 भ्यः प्रागिति प्रासिद्धं वंशपादवानां परीक्षितेन न वर्धयति वंशवर्धनः ३ अनन्तादिस्त्येण भुवो भार

अणुर्वहत्कृतः स्थूलौ गुणभूतिर्गुणो महान् अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंश
 वर्धनः ३ भारभूतकथितो योगी योगीशः सर्वकामदः आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो
 वायुवाहनः ४

विभर्ति भारभूतकथितः पुरुषान्नपरं किंचित्साकाष्टासापरागतिरिति श्रुत्या तात्पर्याविषयीकृतः योगश्चि
 त्तवृत्तिनिरोधः सोऽस्यास्ति योगीः प्रत्येतु योगिनोंतरायैर्वहन्यते भगवांस्तु न तथेति योगीशः सर्वकाम
 मान्ददाति सर्वकामदः संसारारण्ये भ्रमतां विश्रमस्थानत्वादाश्रम इव आश्रमः श्रमयति रेवेदयति भक्तवि
 रोधिनः श्रमणः श्रमतपसि रेवेदेचेति पठ्यते क्षामः करोति प्रजाः प्रलयकाले क्षामः तं करोतीति रिजं
 तादृक् शोभना निष्ठं दोरूपाणि पत्राण्यस्य संसारतो हं रूपस्य सुवर्णं चंदसियस्य पर्णनीत्युक्तेः
 वायुवाहयतीति चालयति वायुवाहनः ४

धनुषीधरोः साधारणेन धनुर्धरः श्रीरामावतारे धनुर्वेदं वेत्तिता - राक्षसान् जानाति धनुर्वेदः दंडयति दंडः
 दंडो दमयतामस्मीति वचनात् मत्वादि रूपेण दमयति तां दंडस्य फलं दमयति - दमः सो धिस एवेति दमः अपरा
 मिर्जातादिभिरनुक्तेष्टाभिर्गोपीभिर्जितः पुनरपराजितः सर्वान् शत्रूं सह ते सर्व सहः प्रपन्तरणो न वातरः स
 र्वस्व स्वकृत्येषु नियमयति तच्छीलो नियंतान विद्यते नियमो न्य कृतो स्या नियमः नास्ति यमो मत्पुरस्याय
 मः नियमो यमश्च योगां मेत - नियमः यमश्चेति भाष्ये ५ सत्त्वमाद्यगुणः तत्प्रशस्तुमस्यास्ति सत्त्वे
 न स्थितः सात्विकः इति भाष्ये सत्सु साधुः सत्यसत्ये धर्मे च तत्परः सत्यधर्मपरायणः अभिप्रायते सर्वेषु

धनुर्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः अपराजितः सर्व
 सहो नियंतानियमो यमः ५ सत्त्ववान् सात्विकः सत्यः
 सत्यधर्मपरायणः अभिप्रायः प्रियार्हो हः प्रियं कर्त्तुमिति
 वर्धनः ६ विहाय सद्गतिं ज्योतिः सुरुचि हंत भुवि भुः

रुषार्थकांतिभिः प्रायः प्रियार्ण्यं हति प्रियार्हः - प्रद्यदिष्टं तमं लोके यच्च स्य दपितं ग्रहेः तन्न दुष्णवते देयं तत्तद
 क्षयमिच्छते तस्मिन् राणा तस्वागता स्मृपाद्यादि पूजामय्यर्हति अर्हति अर्हः प्रियं सुखं करोति भक्तानां प्रियं देवतां प्रीतिं
 विषयेषु भक्तानां स्वस्मिन् प्रीतिदानेन वर्धयति दपति प्रीतिवर्धनः ६ विहाय सेऽप्राकाशे गतिरस्य विहाय स्य
 गतिरकांशं तोपि विहाय सशब्देन एवास्तीति गम्यते द्योतने ज्योतिः सुरुचिः कांतिरस्य सुरुचिः समस्त
 देवतो देवो न हंत स्वयं भुक्ते द्रुतं भुक्ते अर्हति सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति भगवद्गीता सुविभुः शिवे

जगत्सिद्धिं विप्रः

मस
लोचनः

रसमादत्ते मन्त्रादित्यात्मेति भाष्ये रसानां च तथा दानाद्रविरित्यभिधीयत इति विष्णुधर्मोत्तरे रसं शृङ्गानरादिमाद
 तै इति तु मन्त्रासर्वथा वृषादित्यमिति रोतिरविः प्रचंद्रः वृक्षलो वेदाध्यायक इत्यर्थः सूर्यपरत्वेऽपीयं व्युत्पा
 तिः संगते वसूर्यो हि याज्ञवल्क्यस्य बृहदारण्यकोपदेशात् तथा च श्रुतिः ज्येष्ठवारण्यकं प्रहं यदादि स्यादवा
 प्रवानिति तत्र सूटि इहा तु यो मः प्राप्नुयान् यो पातिनामाने गोणनीत्युक्तेः विशेषेण रोचते विरोचनः सरत्या
 काशे सूर्यः सूर्योऽप्राप्ता जगतस्तस्युषश्चेति श्रुतेः सृते जगत्स विता प्रजानां त्वं प्रसवनामधि तेति निगद्य स इ
 तिविष्णुधर्मोत्तरे रविलोचनः प्रगुर्मूर्द्धा चेक्षुषी चंद्रसूर्याविति श्रुतेः ७ नास्त्यंतः परिछेदोऽस्य न प्रनंतः

रविर्विशोचनः सूर्यः सवितारविलोचनः १०५ प्रनंतो हतमु
 भोक्ता सुखदो नैकजोग्रजः अनिर्विणः सदा मर्षी लोकाधिष्ठन
 मद्रुतः १०८

न घंतो पदि भूतीनां सो नंतं इति गा पत इति वचनं हतं मुनक्तिः प्रग्निरूपेण पुन हतमुक् भोक्ता पुनः प्रकृतेः श्री क
 स्मावता राववनीता देवी सुखान्य भक्तानां धृति पुनः सुखदः प्रनेकैषु देशेषु कालेषु वा प्रनेकैभ्यो वा भक्ते
 भ्यो जायते नैकजः नैकज इति पाठे ययते वार्थः प्रग्रे जायते हिरण्यगर्भरूपेण गृजः हिरण्यगर्भः समव
 र्त्तताग्र इति श्रुतेः न निर्विणः शिथिलप्रयत्नः अनिर्विणः अनिर्वेदः श्रियो मूर्तिविदुरोक्तेः सतः साधूं
 प्राभिमुखेन मृष्यते क्षमते सदा मर्षी लोकानामधिष्ठानं प्रज्ञातं सत्कारणं लोकाधिनमनेकस
 क्ति त्वाद्द्रुतः १०८

५५
१३

सनादिति निपातश्चिरकालार्थः कालश्च भगवत एव रूपमतः सनात्परस्य ब्रह्मणो न रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज्यक्ताय

सनात्परस्य ब्रह्मणो न रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज्यक्ताय
सनात्परस्य ब्रह्मणो न रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज्यक्ताय

सनादिति निपातश्चिरकालार्थः कालश्च भगवत एव रूपमतः सनात्परस्य ब्रह्मणो न रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज्यक्ताय
कैतयेवान्ये रूपे कालस्तथा परमिति विष्णुपुराणे सत्वेति सर्वं भगवतेऽप्यंति सनात्ता तत्वेन गच्छति सनातनतम
इति भक्ताः प्राद्ये सनातन इति चतुर्थ्यंतं प्रत्येतु सनातन इति षण्णुदान अतसातत्य गमने इति धातु ब्रह्मादना
मपिकारणत्वात् सनातनतमः वडवानलस्य कपिलो वर्ण इति तूपी कपिल इति भाष्ये कर्दम प्रजापते देव हृत्या
प्रादुर्भूतः कपिलो कां वंजलं रश्मिभिः विकल्पा पिरिति भाष्ये कपिर्वराहो वर्ति च कपिर्वराहश्चेष्टश्चेति वचनात्
येति जगदस्मिन्नेष्ययः इति नवमं शातं ५० स्वस्तिं ददाति भक्तेभ्यः सस्तिदः स्वस्ति कृतनिग्रमस्तोत्रां स्वस्ति
कृत कल्पाण रूपत्वात् स्वस्तिः स्वस्तीत्येव चतुर्थ्यंतं स्वस्तिरिति सविसर्गपाठोऽप्रामाणिकः यद्वा स्वस्त

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः स्वस्तिदः स्वस्ति कृत स्वस्तिः स्वस्ति भुक् स्वस्ति दक्षिणः
॥ ५॥ प्ररोद्रः कुंडली चक्रा विक्रमर्जितशासनः

ये वा ये मुपब्रवा महे इत्यादि वैदिक प्रयोगात्मंगलार्थानव्ययमपि स्वस्ति शब्दे स्ति प्रयुक्तश्च खं प्रशस्तो समस्त
निगम्यस्ततो हृदरिरस्तुनः स्वस्त्यप इति अस्मिन्ने सविसर्गपाठोऽप्रामाणिकः स्वस्त्येन म इति चतुर्थ्यंतं
च बोध्यं स्वस्ति भक्तानां मंगलं भुनक्ति पालनपतिस्वस्ति भुक् स्वस्ति कल्पाण विषये दक्षिणः शाधुकारी स्वस्ति
दक्षिणः स्मृते सकल कल्पाण भाजनं यज्जायते पुरुषस्तमजं नित्यं बुजामिशरणं हरिमित्यादि वचनेभ्यः ५
सेद्रुं भयानकं कर्म तत्रास्य प्ररोद्रः कुंडली स्पष्टः चक्री पादवगणः सोऽस्यास्ति चक्री चक्रौ गले चक्र बाके
चक्रं सैत्यं रयां गपोरिति विश्वः विक्रमी स्पष्ट उर्जितेशासनमस्योर्जितशासनः कुर्वन्त न निर्विद्ये तयाव
तामत्कथा मरंति मम नामा निषेत्पक्त्वा कर्म चाखिलं तेषां कर्माणि कुर्वन्ति रूषयो भगवत्परा इत्यादि पुरा

शब्दान्तिगच्छति शब्दतिगः पतोवाचो निवर्तत इति श्रुतेः शब्दसहस्रैकतात्पर्यात्करोति शब्दसहस्रैकः वेदेष्वसर्वैरह
मेव वेद्य इति वचनोत्त शिशिरः संसारतापनासकलत्वात् सर्वरीसंसारिणमात्मानं संसारः पादिशा सर्वभूता
नामित्युक्तेः तां करोति सर्वरीकरः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः १० प्रकुरः स्पष्टकर्मणा मनसा वाचा वपुषा च रुचिरत्वा
त्पेशलः पेशलो रुचिरे दत्तो इति विश्वः दत्तः शाघुकारी दक्षिणः सरलादि दक्षिणः सरलोदारपर ४ दानुवर्ति
षुत्तमिणं वरः स्पष्टः प्रतिशयेन विद्वान्विद्वत्तमः वीतं भयमस्माद्धीतमयः पुण्यश्रवण कीर्तनः स्पष्टः ११ संसा

शब्दतिगः शब्दसहस्रैकः शिशिरः शर्वरीकरः १० प्रकुरः पेशलो दत्तो दक्षिणः क्षमिणं वरः
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवण कीर्तनः ११ उत्तारणोदुः कृतिहा पुण्योदुः स्वप्नाशनः
वीरहारक्षणाः सातो जीवनः पर्यवस्थितः

रादुत्तारयती उत्तारणः दुष्टां कृतिं हन्ति दुः कृतिहा पुण्यं पुण्यं करोत्या चष्टे वा पुण्यं दुः स्वप्नाशनाशयति दुः स्वप्नाश
नः विविधान् ईरां संसारगतीः हन्ती वीरहा ईरागतौ कं पने चरत्तति रक्षणा सन्मार्गवर्तिनः संतः तदूपेण विद्याविनय
वृद्धये वर्तते संतः प्रवसद्भ्यो नम इत्येव चतुर्थ्यं ते नमो दत्तेभ्यो हरिकेशेभ्यः इत्यादि वत्तमत्ता प्रविश्या धुत्वा
तप्रशस्तत्वाच्च संतः बहु वचनन्यासस्तु पूजार्थं सुकै वसनोति ददाति प्राप्तिपर्यंतं भक्तेभ्यः संतः ओणादिकत
प्रत्यपांतोपमंदतो वेत्साहुः जीवयति जीवनः परितो विश्वं व्याप्याऽवस्थितः पर्यवस्थितः १२ १२ १२ ॥

अनंतारूपान्नानंतरूपः अनन्तांश्रियोऽनन्तश्रीः समासांतःविधेरनित्यत्वान्नकपुः अनन्तश्रीरूपोवाजितोमभ्युत्पन्नेनजितमनु
 भयमपहंतिभयापहः न्यायसमवेतश्चतुरस्वः कर्मानुरूपेणफलदानादितिभाष्येभक्तास्तचतुर्णामस्वमनेनेतिचतुरस्वः
 दुर्पोधनस्यकरणस्यशकुनेःसौवलस्यचदुःशासनचतुर्थीनांभूमिःपास्यसिशोऽति तमितिवनपर्वस्थद्वौवरीसमाश्वा
 सनपरश्रीकृष्णवाक्यादित्याहुःगंभीरःप्रात्मा मनोऽस्यगभीरात्माविविधानिफलानिदिशतिभक्तेभ्यःविदिशःविशेषेण
 प्रादिशतिव्यादिशःदिशतिउपदिशतिवेदरूपेणकर्माणिफलानिचदिशः १३ नप्रादिःकारणंअनादिःनतस्यकारणं
 कारणंचविद्यतइतिश्रुतेःभूरिवसर्वाश्रयःभूःभुवोलक्ष्मीःशोभाचेति क्रतुःपंचामक्ताःअथेवंभाष्येतुभूराधारःस
 र्वभूतानामाश्रयत्वेनप्रसिद्धायाभुवोभूम्पाःअपीतिभूर्वःनकेवलमसौभूर्भुवोलक्ष्मीःशोभावेतिभुवोलक्ष्मीरित्यु
 क्रमत्रभुवःपदस्यमध्यस्यस्यानुषंगेणभूर्भुवःइतिभुवोलक्ष्मीरिति वनाम्नोरानुपूर्वीभाष्यकृतोपिप्रेतानतुभुवोभूर्भुवः

अनंतरूपोऽनन्तश्रीर्जितमनुभयपहः चतुरस्रोगंभीरात्माविदिशोव्यादिशोदिशः १३ अनादिर्भूर्भुवोलक्ष्मीः

तिलक्ष्मीर्भुवइतिवाभुवइत्यस्योभयत्रसंबंधेपिपूर्वपेक्षयोतरात्तस्यउत्तरापेक्षयापूर्वत्वस्यचपाठावगतस्याबाधेनोप
 पत्तौबाधायोगादन्यथाइतिभुवोभूर्ःतकेवलमसौभुवोभूर्ःलक्ष्मीशोभावेतिलक्ष्मीर्भुवइतिभाष्यकारेणेचेतएवंस्थि
 तेभित्त्वविभक्ति कनामद्वयात्मकनाम्निविशेष्यबोधकात्प्रथमोपलक्षिनाम्नश्चतुर्थीप्रयोज्येतिभुवेभुवनमःभु
 वोलक्ष्मैनमइतिप्रयोगःनतुभुवोभुवेनमइतिनापिभुवेनमोभुवइतिचतुर्थीयोजनेव्याप्ततक्रमस्यत्यागयोगातये
 ननावधानन्यापेनचतुर्थीमात्रेणव्यवधानस्योत्रित्यातनमःसकलकल्याणभाजनायपिनाकिने नमोलक्ष्मी
 निवासायदेवतायैगिरानमइतिवा व्यवहितनमःशब्दपोमेपिचतुर्थीनुशासनाच्चकृताम्नातलंभुवेनमइ
 तिदृश्यतेपुक्तंतुसुधिपोञ्जोरयंतुभूर्भूलोकःभुवलोकस्तयोःशोभेति
 वोभूर्भुवोलक्ष्मीरित्येनामत्त्वपत्तौपिभाष्येउक्तःशतुनवद्यमाणसंख्याविभागसंवादी ३६

शोभनेवीरः पुत्राः प्रसूय सुवीरः रुचिरेऽप्यंगदेऽप्रसूय रुचिरांगदः जनयति प्रादुर्भावयति प्रघुम्ना दैनं जननं जनस्य जन्य
 मात्रस्य जन्म उत्पत्तिः तस्यादिः कारणं जन्म जन्मादिः भीमो परेतु भीमपराक्रमः स्पष्टं १४ अंधारानि भीतिवत् प्रयाणं
 अपि महाभूतानां निलयः आधारः अंधारनिलयः नास्ति धाता धारकोऽस्य अधाता तद्यतश्चेति तु न समासांतविधे
 रनित्यत्वाद् व्यस्यति जगत्पिवतिसंहारसमये धाता धेदुपाने इति भाष्ये पुष्यवहाल्हादको रासोऽस्य पुष्यहारः प्रकृष्टो निश
 व्यधिकरुणो जागतेऽस्य प्रजागरः जीवानां तमज्ञानं च भगवंतस्तु सर्वदा सर्वविषयं ज्ञानमेवैतत्तर्कः ऊर्ध्वसर्वतोऽप्युत्क
 ष्टे वैकुण्ठलोके गच्छति गमनादिव्यवहारं करोति ऊर्ध्वगः सतांपयाः पथो वा सत्यथः तेषां चारयति लोकसंग्रहार्थं त्व

सुवीरो रुचिरांगदः जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः १४ अंधारनिलयो धाता पुष्यहासः
 प्रजागरः ऊर्ध्वगः सत्यथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः १५ प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राण
 जीवनः

यमपि कर्म कुर्वन्सत्यथाचारः पाथि शब्देन समासेऽप्रः समासांतः वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकोऽशेषः प्राणा
 न्परिहितो ददाति पुनः प्राणदः प्राणवो प्राणयः ते स्तरयते प्राणवः पुनः मम वद्धा चकः चाच्यवाचकयो रभेदे
 न प्राणव उच्यते परमात्मा पणते व्यवहरति नक्तैः पणः १५ प्रमाणं यादवोनां मर्यादा रूपतेषां प्रमाणं भज
 वाऽप्रभुत्वेनाभवद्विरिति दशमे प्राणिति प्राणः जीवः तस्य निचयः अत्रोपाधिकरूपं प्राणनिलयः प्राणभृदन्ना
 दिरूपेण प्राणपोषकः प्राणान् जीवयति प्राणजीवः भक्तास्तु प्राणिजीवन इति पाठे धत्वा प्रशस्ता प्राणा सं
 तेषां प्राणिनो व्रजादिजनास्तेषु जीवनमस्येत्यर्थमाहुः ५५

तत्त्वमवाधितस्वरूपं तत्त्वं परं योगिनामिति दशमे तत्त्वं वेति जावस्तुपेण तत्त्ववित एकप्रज्ञासावात्मा च एकात्मा जीवपरभेद
 स्पष्टमिच्छा लोपगमात् जन्ममृत्युजरांशुणां भावविकाराणां उपलक्षणं ताः प्रतिगच्छति जन्ममृत्युजरातिगः १६ भूर्भु
 वः स्वः समाख्यास्वयो लोकास्तेषां तत्त्वं कल्पवृक्षः इवाभीष्टार्थदः भूर्भुवः स्वस्तु करुः तारयति भक्तां स्तारः सपि
 तेत्येकमिदं नाम सः सर्वसाधारणत्वेन लोकोत्तरः पिता सपिता प्रवृत्तस्मै पित्रे इति चतुर्थ्यंतं मित्रविभक्तिकत्वा
 नामावल्यां तु सपित्रे इति दृश्यते तत्रोपपत्तिः समानस्य छंदसातिस्तु त्रे समानस्येत्येति योगो विभज्यते तेन सप
 दः साधर्म्यं सजातीय इत्यादि सिद्धमिति काशिका सर्वस्य जनकत्वात् सपितेति भाष्यस्य समानः पिता सपितेत्य

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः १६
 भूर्भुवः स्वस्तु स्तारः सपिता प्रपिता महः

र्थेऽप्यनुकूलत्वात् काशिकोक्तादिशब्दग्राह्यमिदमपीति यदा तु सदृशोऽपि सदृशवचनोऽस्ति सदृशः
 सख्या सखी न्यत्र यथा तेनापमस्ववदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः पक्षोऽप्येत्यादितदस्येतदुपपद्यते अथ
 तेत्यत्राश्रितसमासां तानित्यत्वमाद्यसहपित्रा सपितेति बहुव्रीहिर्विबोध्यः कोऽपसर्जनस्येति मादे
 शः भक्तास्तु कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यादिशब्देषु प्रसिद्धत्वात् सः नानावतारान् प्रसीय देवान् दानपात्री
 तितेति नाम द्वयमाहः तत्र नामत्वात् सर्वनामकथं दूतिचिंत्यं ममेतु सतेन तन्नाम किं तु पितुर्दिशो वृत्तं
 विशिष्टं तु नामेति न किंचिद्वाधकमिति कृतबुद्धयो विरुक्वन्तु पिता महस्पिता प्रपिता महः ५५

त्रयसंगः पत्नी कोया पयो रंगमिति कोशः यज्ञः पूजनमेव वाहनं प्रापकमस्मिन् यज्ञवाहनः ३

इत्येयं यज्ञते पुनर्यज्ञः पत्नार्थं कर्मणो न्यत्र लोको यं कर्मबंधनः इत्यत्रैव कर्मणि यज्ञपांचेति नदुपेक्ष्य सो
स्मात् यज्ञो वा यो यमेयातरि श्रेष्ठे यो धानरि च कीर्तित इत्येकाक्षरकोशः यो वै वेदांश्च प्रहृणोति तस्मा
इति श्रुतेः पत्न्यां पतिः पालयिता यज्ञपतिः दृष्टवन् इज्या यज्ञः पूजनमंगमुपायोऽप्रभावे सर्ववस्तूना
मुदकेनापि पूजितः यो रसातिस्त्रकंधामसत्त्वपाकिं न पूजित इति पुराणे फलहेतुभूतान् यज्ञान्वाह
यतीति भाष्ये ७ यज्ञं विभर्ति यज्ञभूतं सृष्ट्या हो यज्ञं कृतं ति यज्ञं कृतं कल्पं ते यज्ञो नाम रुचै र्यज्ञे
भ्यः शोपते सुक्तो वतारः सोऽस्यास्ति पत्नी यज्ञं भुंक्ते तदेव तारूपेण यज्ञं भुंक्ते यज्ञं पृथिष्ठिरस्य राजस

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ७ यज्ञभूतं यज्ञं
यज्ञो यज्ञं यज्ञसाधनः यज्ञं तत्कृतं यज्ञगुह्यमन्नेमन्नादरावच १८

यं साधयति नानोपायैः यज्ञसाधनः यज्ञानामंततं करोति स्वरूपसाक्षात्कारेण यज्ञां कृतं स्त्रीयं ते वा
स्या कर्मलितस्मिन् दृष्टे परावर इति श्रुतेः यज्ञेषु गुह्यं फलत्वेन कैश्चिदेवतायते यज्ञगुह्यं प्रातिस्वि
विधिभिस्तत्फलजनकत्वे बोधनेपि विविदिषावाक्येन सर्वकर्मणां विविदिषां वेदने वा वि
नियोगेन ब्रह्मण्येव फलत्वपर्यवसानात् अघतेति च भूतानि तस्मादन्नं - मुच्यते इत्यन्ने पदनि
र्वचनं भोग्यात्मकत्वा दन्नं प्रन्नमिति प्रन्नादः भोक्ता एव प्रादोन्नन्नादरूपमेव जगदिति दर्श
यितुं प्रभुज्यते च शब्द उक्तवत्स्यमाण - परस्मिन् कस्मिन् समुष्ठित्यवतिरिति दर्शयितुं

भा.
सं. ध. टी.
३६

प्राप्तैव यो निरूपादानकारणान्यादित्यात्मयोनिः निमित्तकारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयं जात इति प्रकृतिः
प्रतिज्ञां दृष्टानुपरोधादित्यत्र स्थापितुमुभयकारणत्वं दरेरिति भाष्ये प्रवृत्तकर्मत्वविशिष्टः स न जात इत्यर्थः
निमित्तकारणसौक्तात् तद्वतितद्वत्त्वं स्वयमकुर्वते निष्कृतिरूपं प्रामाण्यसूचनाय नापनाम्नो रात्मस्वयं
पदेषां क्रांतं चान्नसूरिभिः खननं खामः विशिष्टः स्येव विखनः स एव वैखानः धरणीखात्वापाता
लेवासिनं हिरण्याक्षं वाराहं रूपमास्यायजघानेति पुराणप्रसंगं गायति देवानां सामवेदोऽस्मीत्या
दिनामामगायनः देवकीनंदनः स्पष्टः सर्वदेवादेवकीपुत्र एवेति महाभारते एवमपि स्पष्टं तत्कार्यं
लां सजतं विसर्ज इति पाठात् तय देवपर्वं च लने शरीरं सादत्तरोषात्पुद्गली ससर्जं त्यादिषु वैवलस्यापि

प्रात्मयोनिः स्वयं जातो वैखानः सामगायनः देवकीनंदनः स्पष्टाक्षितीशः पा
पनाशनः १८ शंखभृत्तनंदकीचकीशार्कुधन्वा गदाधरः रथांगपातिरुत्तोभः सर्व

प्रहरणायुधः २०॥१०००॥

विसर्जनार्थं त्वदर्शनात् स्पष्टाविसृष्टा वा देवकीनंदनशरीरस्यापि कंदकं कंदने वद्वयं चापीशितुः सममिति
दशमोक्तेः क्षितेशीशः क्षितेशो दशरथात्मज इति भाष्ये कीर्तिनः पूजितो बोध्यतः पापानिनाशयति पापना
शनः १९॥ शंखभृत्तनंदकीचकीशार्कुधन्वा गदाधरः रथांगपातिश्च स्पष्टः शंखोल-स्त्रीपतेः पांचजन्य
श्वक्रं सुदर्शनः कौमोदकी गदाखड्गो नंदकः कौस्तभौमलिरित्यमरः रथांगं चक्रं पुनः पाणा वेवास्प रथां
गपातिरत एव कदाचिदपिशत्रुभिर्नक्षोभ्यः प्रक्षोभ्यः सर्वाण्येव प्रहरणान्यायुधानि प्रस्य सर्वप्रहर
णायुधः प्रायुधवलेन प्रसिद्धान्यपि करजपेरादित्यस्माद्युधानि भवन्ति सत्त्वसंकल्पादिति मरुदेऽस्यैमि

तिदर्शयितुमिदमन्तेनामोक्तं १२० ५५५५५५५

रजकस्य करोग्रेण शिरः कायादवाहरादिति मधुरा प्रवेशे रजकवधे अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः जहार महेने
 कंससहं चूडामणिं विभुरिति शंखचूडावधे दिवचनं समाप्तिं द्योतयति ओंकारो मंगलार्थः ओंकारः चाप्रशक्यं च
 वनो वृक्षः पुरा कंठमित्रा विनिर्घातौ तस्मात्मांगलिका बुभाविति वचनात् अन्ते नमस्तुत्या भूयिष्ठं तेन मनुक्ति
 विधेमेति क्रतुक्तं परिचरणं कृतवानिति भाष्ये मम तु प्रतिभाति ओं नमः इत्युक्तिः प्रणमि नमो तस्य नाम मंत्रः प्रकीर्ति
 त इत्युक्तं प्रणवादि नमो ततो ओं नमः इत्यंततं ओंकारमात्रादि तानमो पात्रांततं वानामकीर्तिना देवो धयतीति अ
 तएव शिवां यो नम इति वा ओं नमः शिवायेति वा ओं नमः च्युतानंतगोविंदेति वा विस्मवे नम इति वानामसंकीर्ति

ओं नमः इति कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः नाम्नां सहस्रं दिव्यानाम शेषेण प्रकीर्तितं
 यद्दंष्ट्रं पात्रित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् नाशुभं प्राप्नुयात् किंचित्सोमत्रैह च मानद

यंति शिष्टाः यस्य स्मृत्वा च नामोक्ता स्मरणादेव तद्विस्मोरित्यादि प्रमाणानुसारात् कदाचिद्विस्मुरिति गो
 विंद नारायणोति वा संकीर्तयंति किंच ओं नम इत्यंते पाठा सर्वेषु नाम सु एतत्संबंधो भिप्रेतस्तेन सहस्रैर्नामभिः
 सहस्रमंत्र पूजादो प्राप्ता विश्वायेत्यादिरूप - सर्वेषु लभ्यत इति सर्वं शिवं दिव्यानामित्यंतेन प्रकारांतरे
 णापि नाम्नां सहस्रमस्ति प्रसूतस्तवस्य कोपि विशेष इत्युच्यते २२ परिकीर्तयेदित्यस्य उच्चोपांशुमारन
 स्याऽन्यतमजपपरत्वं तत्तत्तथा किं जपमुच्यते जंतुरित्युपक्रमेण सारादिति भाष्ये प्रमुत्रैतनेन परलोकं
 प्रातस्यापि यपाति नहुपादेरिवानिष्टं च भवतीमुच्यते २२। २२। २२। २२। श्रीरामायनमः ॥

सभा
संख्या २१
३७

अतिष्टाप्रपिंफलमुक्तादृष्टप्राप्तिमाहवेदोतेत्यादिना किंजपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनादित्युक्तं तदेतद्विरुद्धमिव
यदाचर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यातिमानवाः तदा देवमाविशायदुःखस्यातो भवेत्प्राप्तीति प्रादिश्रुत्या अप्रज्ञानमूल
कः संसारो ज्ञानेन निवर्तत इति श्रुतावमुक्तेर्ज्ञानसाध्यत्वावगमादित्याशंक्यनास्माभिर्जयान्साक्षादेव मुक्तिः
रित्युच्यते किंतु चित्तशुद्ध्यादि द्वाधरेणेत्याह वेदांतगो ब्राह्मणः स्यादिति यः श्रूयः श्रूय पादिति व्यवहितं
मेव संवध्यते न तु कीर्तयेदित्यः व्यवहितमपि तस्माच्छूद्रोपज्ञेन वस्तुत्ये इति श्रुतेः कीर्तनस्या जपपक्ष
रूपतया व्याख्यानात् आ वयेच्चतुरो वर्णं कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इत्यस्य चत्वारोपि वर्णमहाभारतं श्रूय

वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात् तत्र त्रियो विजयी भवेत् वेस्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुख
मवाप्नुयात् २३ धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चर्चमाप्नुयात् कामानवाप्नुयात् कामी प्रजार्थी चा
प्नुयात् प्रजाः २४

युतिर्यथः परत्वेन शूद्रस्य श्रवणाचाभ्यनुष्ठानाच्च सुगतिमिषाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः - - वंशशूद्रो
पिमहत्त्वमाद्यादिति हरिवंशे रामापणे च श्रवणेनैव शूद्रस्य फलप्रतीतिश्च एवमेव भाष्यकृतः शिष्टाश्चैव
मेवाहुः इदानीं क्वचित् क्वचित् दृश्यमाणं स्त्रीस्त्रिद्राणं पौराणस्तव पठंतु दुराचार्य एवात्यंतं २३ मेतावदेव न
किंतु धर्मार्थनिधर्मार्थी पापनाशबंधर्मकामधर्मप्राप्नुयात् एतन्स्तव पाठेनैव कृतः - - - श्रितो भ
वेत् यदा धर्मार्थं विनैव दानादिकं तत्तत्फलकामः धर्मप्राप्नुयात् विनैव दानादिकं तत्तत्फलमाप्तमवेत्
अर्धद्वयेपि साधकवचनानि सन्ति तत्र तत्र लिखितानि अर्थग्रहणे चादि रूपं पर्यमानं कामी स्त्री पुत्रार्थी २४

कीदृशोधिकारीत्याहभक्तिमानतिभक्तिरीश्वरेपरानुरक्तिःसुचित्वंप्रापतांतदुतमानसत्वंवासु देवजातांतः करणत्वंवानाम
गतांतः करणत्वंवानाच्चापानुसंधानरूपं २५ अर्थमानंकिंचित्कथयतिचशब्दादिना २६ दुर्गतितरणंस्याच्चेतंफलत्वं
माहदुर्गणीतिस्थितप्रियहितेनित्यंयएषपुरुषर्षभः राजंस्तवपदुश्चेष्टोवेकुंठः पुरुषोत्तमः एषनंसंप्रपंतीहभक्ताना

भक्तिमान्यःसदोत्पाद्यसुचित्सुदुतमानसः सहस्रंवासुदेवस्यनाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् २५ यशःप्राप्नोतिविपुलं
शान्तिप्राधान्यमेवच अचलाप्रियमाप्नोतिश्रेयोमाप्नोत्यनुत्तमं २६ नमयंकविदाप्नोतिवीर्यंतेजश्चविंदति
भवत्यरोगोद्युतिमान्वलरूपगुणजितः २७ रोगार्तोमुच्यतेरोगद्वन्द्वोमुच्येतबंधनात् मयान्मुच्येतभातसु
मुच्येदोपन्नेप्रापदः २८ दुर्गाण्यतितरंत्यासुपुरुषःपुरुषोत्तमं सुवन्नामसहस्रेणनित्यंभक्तिसमन्वितः २९
वासुदेवाश्रयोमर्त्येवासुदेवपरायणः सर्वपापविशुद्धात्मायातिब्रह्मसनातनं ३० नवासुदेवभक्तानामु
भाविद्यतेकचित् जन्ममृत्युजराव्याधिभयंनैवोपजायते ३१ दूमंस्तवमधीयानः श्रद्धामक्तिसम
न्वितः युज्येतात्मसुखदांतिः श्रीधतिः स्मृतिकीर्तिभिः ३२

रायणंहरिं तेतरंतीहदुर्गलिनमेवास्तिविचारणेतिराजधर्मेषुभाष्यवचनं २९ वासुदेवंप्राश्रयःश्ररणभासा
वासुदेवएवपरायणः प्रायमपियस्पृशीवासुदेवैकशरणोहंवासुदेवमेवप्रापयामीत्यभिसंधिमानितियावत्

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दा. ध. टी.
३८

नक्रोधश्चपनेनभक्तोकेनभक्तलक्षणमुच्यतेपुरुषोत्तमेभक्तानांक्रोधादप्येनभवंतिभक्तिरेवतुकर्य भवेदित्यतउक्तं
तपुएषानामिति ३३ द्यौरित्यादिश्लोकचयेणमहामहिमनिभगवदर्पणेषुउक्ताः न्येवोक्तफलानीत्युच्यते ३४
जगदेशेवर्ततेदंइतिपाठेवर्ततइदमिति वक्तव्येसंधिरार्थः यथापूर्वमपि वक्ष्येवर्ततेत्यर्थः वर्ततीदमिति कोचि
त्यठेतित उपरस्मैपदमाषंवर्ततेदंइतितुपादोनादरणीयः आधुनिकोत्प्रेक्षितत्वात् ३५ वासुदेवएवात्मास्व
रूपमेषामधिष्ठाननैवकल्पितस्वरूपवत्वात् ३६ सर्वगमानामिति श्लोकेनप्रकरणदिनेनसर्वधर्मश्चा
चारवतएवाधिकभरइतिबोध्यतेसर्वागमानांतत्प्रमितानांधर्माणामाचारः शौचस्नानसंध्यावंदनादिरूपः प्रथ

शु
३५
३६

नक्रोधो न च मानसर्वं न लोभो नाशुभमितिः भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ३३ द्यौः स. चंदाक
नक्षत्राखंदिशोभर्महोदधिः वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ३४ सुसुरासुरगंधर्वसय
शौरगराक्षसं जगद्दशोवर्ततेदं कस्मस्य सचराचरं ३५ दृष्ट्याणि मनोबुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृ
तिः वासुदेवात्मकान्याहुः देवं हेतुं त एव च ३६ सर्वगमानाचारः प्रथमपरिकल्प्यतेः आचारप्र
भवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ३७

ममधिकारविशेषणत्वेन पूर्वमेव विद्यमानः सत्परिकल्प्यते तेषां कृतता संपादनसमर्थः प्रनधिकारिणा क
तमकृतमिति न्यायात् शुचिः कर्माणि कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा संध्याहीनो सुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु वि
शिखो घृण्वीतश्च यत्करोति न कृतमित्यादिविशेष्यवचनेभ्यश्च प्रतश्च आचारः प्रभवो हेतुरस्यो तादृशो ध
र्मः धर्मत्वेन अधिकारिविशेषणं प्रयोजकमन्यथाशूद्रकृतपक्षारेरपि धर्मतापत्तेः पादशस्यैव धर्मस्याच्युतः
प्रभुः फलदाताधिकारिविशेषणरहितस्येति तस्मात्सहस्रनामस्तव जपार्थमपि शुचितादिविशेषणवत्तेवम

वित्तव्यमित्यभिप्रायः प्रशुधिवेति मुक्तकनाम कीर्तिने

पुनरपि भगवन्महिमानमाह रूष इति धातवः कांचनाद्याः किंवदन्ता जंगमा जंगममिति ३८ प्रखिलवा इत्य
यत्तात्पर्यं विषयतयापि महिमानमाह योग इति योगो योगशास्त्रं ज्ञानमुपासनाशास्त्रं सांख्यं प्रसिद्धं विद्यावेशे
षिकादितन्त्राणि शिल्पादिकर्मविद्याः वेदातन्मूलभूताः शास्त्राणि तदर्थं विचारकानि जैमिन्यादि
कृतानि विज्ञायते साक्षात्क्रियते ब्रह्माऽनेनेति विज्ञानमहं ब्रह्मास्मीत्यादि महावाक्ये मत्सर्वजनार्दनार्दना त

रूषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः जंगमा जंगमं चेदं जगन्नाथ एणोद्वं ३८
योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च वेदं शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्द
नात् ३९ एको विष्णुर्महद्गुणं पृथग्भूतान्यनेकशः श्रीलोकान्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विष्णुमु
जव्ययः ४० ॥

हिन हेतुकं भवतीति शेषः फलस्यापि हेतुत्वोपगमात् ज्ञानसंबन्धेन तत्पूर्ववर्तिनोपपत्तेश्च सिद्धस्यापि फल
तायां तु पराक्रांतं स्वरिभिः पद्मजनार्दनं प्रततितात्पर्येण गच्छतीति जनार्दनात् प्रतस्यतस्य गमने किं पृथक् सर्वे
दापत्यहमामनंतीति श्रुतेः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति गीतासु नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसा मर्लव इव
ति पुष्पदंतश्च ३९ एको विष्णुरिति विश्वात्मेत्यपि भूतात्मेत्यस्य स्थाने पठंति एवं विष्णुमुक् ३८ प्रखिलभो
क्तोऽपि प्रव्ययो निर्विकार इत्येवंभूतमिमं शास्त्रादेतदाराधने किमलभ्यमिति भावः ४० ४० ४०

म. भा.

१०५ टी.
३६

इदानीं प्रकृतस्तवस्य श्रीवेद व्यासप्रवर्तितत्वेन महात्म्यमाह इममिति व्यासेन कीर्तितमित्युक्त्वा प्रहमारा।
पितः सर्वं ब्रह्मणालोककर्तृणततो नामसहस्रं मे प्राप्नोति लोकहितं परं नारदेन ततः पूर्वप्राप्नोति परमेष्ठिनः
नारदेन ततः प्रोक्तं मृषीणमूर्धरेतसां रुषिभिस्तु महाबाहो देवलोके प्रकाशितं मर्त्यलोके मनुष्याणां व्या
सेनपरि कीर्तितमिति स्कांदोक्तं भगवद्वचानुसति मेमतः ततः परमेष्ठिः सकाशात् नारदेन प्राप्नोति तस्य
कुमारादिभिः पुरुषे इत्यनेन चैवर्णिकस्त्रीणां मपि नात्राधिकार इत्यभिप्रेति स्त्रीशूद्रो नाधीपातां स्त्री

इमंस्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितं पठेद्यद्वेत्सुखः श्रेयः प्राप्नुं सुखानि च ४१
विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययं भजंतिये पुष्कराक्षं न ते यांति पराभवं १४२ ६००
इति श्रीमहाभारतेशातसाहस्रं संहितायां वैपाशिक्यां शांतिपर्वणि ध्यानाध्यायः उत्तमा
नुशासने भगवतो वासुदेवस्य नाम्ना सहस्रं संपूर्णमिति ॥ भद्रं ॥ श्री वासुदेवाय नमः

श्रुद्राश्च सधर्मीण इति श्रुते स्म तिभ्यां वेदश्रवणं तु ता सामनिषदं श्रवण निषेधानां श्रुद्रत्वपुनस्कारेणैव प्रवृत्तेः
४१ इदानीं मुक्तं फलं न प्रकृतस्तव पाठस्यैव किंतु यथा कथं चिद्गवद्वजनमात्रास्येत्याह विश्वेश्वरमिति ४२ शरणं
मम गोविंदः शरणं शं करोक्तयः शरणं भगवद्भक्ताः शरणं हरिणामिव इति श्रीमत्स्वयंप्रकाशां धिलध्ववेदांतस
त्यदः महादेवो करो घ्राण्यां विष्णुर्नाम सहस्रं सुवाणमुनिभूमानेव तस्येश्वरी मुखामिधेनार्कसिततृतीयायां
नगरेतां पलंकुते इति श्रीमद्वेदांति महादेवकृता विष्णुनाम सहस्रटीकायां व्याख्या इति शुभं संवत् १८६१ आषाढशुक्ल

शिव
३६